

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4574

Срещенуадеа Сримеуа
Срещенуадеа Сримеуа

9(47.922)

7-95

1910

19 AUG 2011

Ք Ր Ի Ի Ն Կ Ո Վ Կ Գ Ր Ա Ի Ճ Զ Ա Ք Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ե Ա Ն Ց Ի յ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՆԱԼԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ

Ռուսաց աղբիւրից ժողովեց և
թարգմանեց Զաք. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԸ

1910

Էրեկտոպարան ըն Ա Դ Ե Ժ Դ Ա յ
Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

47.922

7-95

9(27.922)

9-35

24 JAN 2006

ՀՐԱՏԱՐԱԿ ՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ՈՎԿ. ԳՐԱԻՃ. ՉԱՔ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻ

403
u.m.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՆԱԼԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ

1004
17630

Ռուսաց աղբիւրից ժողովից և
Թարգմանից Չաք. Գրիգորեանց

1910
Էլեկտրոտպարան «Ն Ա Դ Ե Ժ Դ Ա»
Թ Ի Ֆ Լ Ի Չ

22.03.2013

MAL 45

75X7

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՆԱԼԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ:

Վրաց թագաւոր Իրակլու մահը և սորա որդի Գիօրգու թագաւորութեան սկիզբը:—Վրաստանի դրութիւնը Իրակլի II-ի մահուան ժամանակ:—Վրաստանի օլնութիւն ինչդրելը Ռուսիայից:—Գեներալ-մայօր Լազարևի-Եգերեան պօլկի թիֆլիս մտնելը (20 նոյեմբերի 1799 թւին): Պարսկաստանի նոր սպառնալիքներէ պատճառով Վրաստանի-Ռուսաստանին հպատակութիւն ընդունելը (12 դէկտ. 1799 թւին):—Գեներալ-մայօր Գուլիակովի պօլկի Անդր-Կովկաս գալը: Եօրեայ գետի մօտ եղած պատերազմը լեռնականների հետ (7-ն նոյեմբ 1800 թւին):

Վրաստանը դռնուում էր Պարսից Շահերի իշխանութեան ներքոյ մինչև պարսկաստանի Սօֆիի (Սեֆեվիների) պետութեան տոհմի չնջուելը: Պարսկաստանի Տէր-Շահապետը իրաւունք ունէր վրաստանի վերայ թագաւոր կարգել և կամենար: Վրաց թագաւորը և իշխանները ամեն տարի Շահից ստանում էին վայելուչ սոճիկներ, ունենում էին նորա Պարսկաստանում նուիրուած կալուածներ, որոնցից ստաւալիք եկամուտները ամեն տարի ուղարկուում էր Վրաստան և բացի դրանից՝ իւրաքանչիւր տարի վրաց թագաւորը և նշանաւոր իշխանները Շահից ստանում էին նուէրներ: Դորա փոխարէն վրաց թագաւորը սարսաւոր էր՝ եօթը տարին մի անգամ՝ եօթը պատանի և եօթը

աղջկերք տալ: Իսկ Վրաստանը դրացի ժողովուրդների խուժեղուց. — պաշտպանելու համար թիֆլիզի բերդում պարսից զօրքեր էին պահուում:

Պարսից Սիֆեվիդների վերջին Շահերն էին Շահ-Սուլթան Յուսեֆինը և նորա որդի Թամազ:

Շահ-Սուլթան Յուսեֆինի թոյլ կառավարութիւնն էր պատճառ, որ ամէն կողմից Պարսից թշնամիները յարձակուեցին պարսկաստանի վերայ և նորա քաղաքները և ամբողջ նահանգները իւրացրին: Այսպէս՝ 1) Աւղանները արշաւեցին Պարսկաստանի վերայ և նորա քաղաքները՝ Իսպահան մայրաքաղաքը խլեցին և իրան Շահին գահնկեց արին: 2) Ռուսաց մեծն Պետրոս թագաւորի ժամանակն էր, որ Ռուսաստանը, Պարսկաստանից խլեց՝ Գերբէնդը, Բաքուն, Գիւլանը, Մազանդարանը և Աստրապատը: 3) Տաճիկ կառավարութիւնը Պարսկաստանից խլեց՝ Ատրպատականը, Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիզը, Գանձակը և այլն: Ահա հէնց այդ ժամանակներումն էր, այն է 18 դարի սկզբներում, երբ Սեֆեվիդների թուլացած ժամանակ, որ տաճիկները Վրաստանից պարսիկներին դուրս արին և նոր կարգեր մտցրին այն տեղ, որով ձգտում էին Վրաստանը մահմեդականացնել:

Երբ Նազիրը-Շահ դարձաւ, սա էլ Վրաստանից տաճիկներին խրկելով—նորից վերականգնեց Վրաստանի կախումը պարսկաստանից և նշանակեց այն տեղ Ալէքսանդր Բազրատիօնին: Սրա մահից յետոյ Գարթալինիէն տուեց Ալէքսանդրի հօր եղբայր Թէյմուրազին. Կախէթն էլ տուեց Իրակլուն, որ այդ Թէյմուրազի որդին էր: Հետևապէս՝ հայրը թագաւորում էր Գարթալինիայումն. իսկ որդին Կախէթումն: Թէյմուրազի մահից յետոյ Իրակլին դարձաւ թէ Գարթալինիայի և թէ Կախէթի թագաւոր: Իրակլի II թագաւորը

տեսնելով որ Նազիր Շահի սպանելուց յետոյ խառնաշփոթութիւններ է տիրում Պարսկաստանում, օգտուեց դրանից և իրան ազատ համարեց Շահերի իշխանութիւնից:

Երբ Պարսկաստանում՝ Նազիր-Շահից յետոյ—Աղա-Մահմադ-խանը թագաւոր դարձաւ, նա ցանկացաւ նորից տիրապետել Վրաստանին. իսկ Իրակլի II թագաւորը այդ գիտե՛նալով բազմիցս դիմումներ էր անում Եկատերինէ թագուհուն օգնութիւն հասցնելու իրան Աղա-Մահմադ-խանի դէմ պաշտպանուելու համար. Բայց այդ օգնութիւնը ինչ-ինչ պատճառներով ուշացաւ: Մահմադ-խանն էլ տեսնելով որ Իրակլի թագաւորը յամառում է իրան հպատակուելուց և խոնարհուելուց, շատ մեծ քանակ զօրքերով (70,000 զորքով) արշաւեց դէպի Վրաստան և 1795 թւին սեպտեմբերի 12-ին յարձակուեցաւ Տիֆլիսի և շրջակայքի վերայ և բոլորովին աւերակ դարձրեց բոլորը և այրեց ամբողջ քաղաքը:

Վրաց Իրակլ II թագաւորը:

Իրակլի II ամուսին Գարեխայ (գարեջան) թագուհին:

Այդ անցքից մօտ երեք տարի անցնելուց յետոյ, այն է՝ 1798 թւին յունուարի 11-ին թէլաւ քաղաքում, որը Կախեթի մայր քաղաքն էր, վախճանուեց Իրակլի II թագաւորը։ Իրակլի II-ը ծնուել էր 1716 թւին, ուրեմն նա վախճանուել էր 82 տարեկան հասակում. իսկ թագաւորել էր 52 տարի, այսինքն՝ 1746-ից սկսած մինչև 1798 թիւը։ Եւ քանի որ Իրակլու մահուան տարին — Վրաստանումը դեռ ժանտախտ ցաւը (чума) կար, այդ պատճառով էլ թագաւորի մարմինը 40 օր պահուեց թէլաւի Սբ. փրկիչ եկեղեցում և միայն փետրուարի 10-ին սկսեցին յուղարկաւորութիւնը կատարել դէպի Մցխէթ քաղաքի մայր եկեղեցին, որի մէջ ամփոփուեմ էին վրաց թագաւորների մարմինները։

Ժանտախտ ցաւն էլ յառաջացել էր նրանից, որ, ինչպէս ասացինք, Աղա-Մահմադ խանը բաղմաթիւ զօրքերով արձակուել էր Տփլիսի քաղաքի և շրջակայքերի վրայ ու բացի բաղմաթիւ ժողովուրդ կոտորելուց և քար ու քանդ էր արել ու միանգամայն աւերակ դարձրել ամբողջ քաղաքի թէ աները և թէ եկեղեցիները։ Միայն երկու շէնք էր թողել առանց ձեռք տալու։ Այդ շէնքերից մինը՝ տուն էր, մ'ըսը բաղանիք։ Այդ երկու շէնքերն էլ պէտք է որ իրան պէտքը գային, որոնցից իրաւ, մէկը, այն է տունը, պէտքն եկաւ. իսկ բաղանիքը չը կարողացաւ Աղա Մահմադ խանի բաղանիքը լրացնել և յուսացածը կատարել,

Շէնքերից մինը՝ Բեհբուլթենց իշխան Մելիքի այն տունն էր, որը գտնուեմ էր այժմեան Մարիամեան — Յովնանեան հայ օրիորդաց, — (սա էլ Բեհբուլթենց պատկանած տներիցն է) դպրանոցին կից և այն էլ ոչ թէ փողոցի վերայ նորերս շինած շէնքն էր, այլ այդ շէնքի ետեի — դէպի Սօլօլակ սարի ստորոտում շինած հին տունը։ Աղա-Մահմադ խանը Բեհբուլթենց այդ տնից ամէն օր գնում էր «Պարնենց» կոչուած կամ Իրակլ ու բաղանիքը լողանալու. իսկ երեկոները գնում էր Սողանլուխ, որտեղ գտնուեմ էր իր զլխաւոր

զորաբանակը, — այն տեղ գիշերելու. միւս օրը դարձեալ Բեհբուլթենց տուն։ Աղա-Մահմադ խանը քանի որ Տփլիսումն էր, իսկ նա Տփլիսումն մ'նաց 7-ը օր. և այդ քան օր էլ նա գնում էր վերոյիշեալ բաղանիքը։ Խանը երկնչում էր քաղաքումը գիշերելու, որ յանկարծ յարձակում չը գործեն իրեն վերայ և այդ պատճառով ամէն երեկոյ գնում էր Սողանլուխ իրան համար առանձին և առանձնացած պատրաստած տեղը գիշերելու ամբողջ բանակի մէջ։

Նադիր-Շահի հրամանով Աղա-Մահմադ-խանը ներքինացած էր. Տփլիսի բաղանիքները տաք լինելով նա կարծում էր, որ այդ տաք ջրերը տղամարդու ոյժն ու զօրութիւնը կը վերադարձնեն իրան և ինքն էլ ուրիշ տղամարդկանց պէս կդառնայ։ Թէպէտ ամէն օր Սողանլուխից Տփլիսի բաղանիքը գնալիս, — նրա հետ գնում էր և զօրքեր, — մինը այրական ոյժ ձեռք բերելու, միւսները մարդիկ կոտորելու, թալան հաւաքելու և գերիներ ժողովելու, — բայց Աղա-Մահմադ խանի տղամարդ դառնալու յոյսերը փուստ դուրս եկան և էլի մնաց նա այն այլանդակ գազանը, ինչ որ և առաջ էր։ Խանը իմանալով որ Տփլիսումը թագաւորական բաղանիք կայ, գնաց նայելու։ Տեսնելով որ ամուր սալ քարերով և մարմարիօնով են շինուած աւագանները շատ հաւանեց այդ բոլորը։ Նա շատ մեծ ցանկութեամբ և բաւականութեամբ էր լողանում այդ հանքային տաք ջրերում և սպասում էր, որ իր հիւանդութիւնից վերջապէս կը բժշկուի և տեսնելով վերջը որ ոչ մի օգնութիւն չի ստանում, հրամայեց քարու քանդ անել և այդ բաղանիքն էլ։

Այդ ներքինին Վրաստանի վերայ արշաւելուց և գլխաւորապէս Տփլիսի քաղաքը և նորա շրջակայքը աւերակ դարձնելուց յետոյ, բացի 10 հազար գերիներ վերցնելուց, — մի այդքան էլ, եթէ ոչ գորա կրկնապատիկ թւից աւելին սպանուած ու կոտորած՝ ձեր տղամարդկանց և կանանց

ու երեխաների դիակներն էին տարածուած մնում գետնի երեսին, աւերակների արանքներում և ամենուրեք առանց գետնի մէջը թաղուելու, որոնք օրերով, շաբաթներով և ամիսներով մնալով բացողեայ՝ ներևում, փթում և հոտում էին և մեծ տարածութեան վերայ՝ օդը, մթնոլորդը—փչացնում, ապականում և թունաւորում, որից և զանազան հիւանդութիւններ և ժանտախտ ցաւը առաջ բերին և որը մի քանի տարի շարունակուեց։ Եւ այդպէս՝ գազանացած մարդկանց ձեռքով կոտորածներ առաջացածների վերայ,—աւելանում էր և ժանտախտից հարուած ստացած քաղցածների, ոյժից ընկածների, տկլոր-չիփլախների, թշուառ ու անօգնականների թիւը կրկնապատկվում և քառապատկվում։ Իրակլի թագաւորը 7 արու գաւակ ունէր և այդքան էլ աղջիկ։ Եօթը տղերանցից առաջինը՝ Գիօրգին ուրիշ մօրից էր. իսկ մնացեալը Գարիայ թագուհուց։ Դոքա միմեանց ատում էին և միմեանց դէմ խարդավանանքներ սարքում, ձգտում միմեանց վրասել, միմեանց տապալել։ Դոցա անունները ըստ աւագութեան այս է՝ 1) Գիօրգի— (որ Իրակլուց յետոյ թագաւոր դարձաւ և որը նրա առաջին կնիկանից էր ծնուած) 2) Իւլօն, որը թագուհի Գարիայի Անդրանիկ որդին էր. 3) Վախտանգ. 4) Անտօն, որը վերջը վրաց կաթողիկոս դառնաւ. 5) Միհրան, որը Ռուսաց ծառայութեան մէջ գեներալ-լէյտենանտ դարձաւ. 6) Ալէքսանդրը, որ Իրակլու մահից և Գիօրգու թագաւոր գառնալուց յետոյ—ամբողջովին հեռացել էր վրաստանից և միացել պարսիկների և լեւանականների հետ ընդ դէմ Ռուսների տիրապետութեան Վրաստանի վերայ։ Նա ամուսնացել էր Երեանցի յայտնի Աղամալեանների—հայ ընտանիքի—Մարիամ աղջկայ հետ, որից և ունեցել էր մի արու գաւակ՝ Իրակլի անունով։ Այս Իրակլու տները գտնուում է Տփլիսի Սօլօլակի փողոցի վերայ և երբ մեր քաղաքումը խօսք է լինում՝ թէ Իրակլու տների կէսը այս

ինչ մարդը դնեց, կամ նրա տան կէսն էլ այս ինչ մարդու մօտ է գրաւ... պէտք է հասկանալ՝ որ Ալէքսանդր արքայագին որդի Իրակլու մասին է խօսքը և ոչ Իրակլի Սթագաւորի մասին։ 7) Փարնաւոզը։

Ալէքսանդր արքայագին վախճանուել է Թէյրանում և թաղուած է հայոց եկեղեցու գաւթում, իսկ նորա ամուսին Աղամալեանց Մարիամ դուստրը թաղուած է վանքի եկեղեցու հիւսիսային պատի տակը։ Աւելորդ չէ այս տեղ յիշատակել և այն մասին, որ երբ Ալէքսանդր այքայագի ամուսին Մարիամը, որը իր բարձր արժանաւորութեանց համար մեծ յարգանք էր վայելում իւրեան շրջապատող տարբեր կրօն ունեցողներից,—վախճանեց և հարց եղաւ նորա թագման տեղը որոշելու։

Ռուս կառավարութիւնը ցանկացաւ որպէս թագաւորագին ամուսնին վայել պատուով և յարգանքով թաղումը կատարել։ Կառավարութիւնը ցանկացաւ որ նորան թաղեն հայոց վանքի—աւագ եկեղեցու մէջը։ Բայց ըստ հայոց սովորութեան չէր կարելի եկեղեցու մէջը թաղել։ Այդ ժամանակը Գէորգ կաթողիկոսն էր։ Նա այնպէս բան արաւ, որ համ Ռուս կառավարութիւնը գոհ մնաց, համ էլ տիկնոջ մարմինը թաղուեցաւ եկեղեցու մէջը—բայց միայն եկեղեցու պատի տակ։ Կաթողիկոսը հրամայեց, որ վանքի եկեղեցու միջից հիւսիսային պատի տակը քանդեն և լայն տեղ թողնեն դսգաղը տեղաւորուելու։ Դագաղը եկեղեցում դրած էր, պատարագը վերջանալուց յետոյ,—առանց եկեղեցուց դուրս բերելու, ուղղակի իջեցուցին փորած տեղը, որը փոսի մէջ գնալով տեղաւորուեցաւ ուղղակի պատի տակը. ապա չորս կողմն էլ քար ու կրով շրջապատեցին և պատի վրայ արձանը դրուեցաւ մեծնողի ով լինելը։

Ռսերէն գրած է Царевна Мария Исааковна.

Грузинская կայն ինչ որ և հայերէնն է) Մարիամ Իսահակեան Մելիք-Աղամալեան—ամուսին արքայագին Ալէք-

սանդրի, որդույ Հերակլ արքայի վրաց, ծնեալ ի 12 օգոստոսի 1808 ամի և վախճանեալ 7-ն հոկտեմբ. 1882 ամի:

Իրակլու 7-ը աղջիկների անունները ես այստեղ աւելորդ եմ համարում յիշատակել, ցանկացողը կարող է կարգալ՝ Н. Дубровин-ի «Закавказье» отъ 1803—1806 годъ, որից կիմանայ, թէ վրաց սր իշխանական տունը խնամութեան կապով էր կապուած վրաց թագաւորական տան հետ:

Իրակլի II-ի որդի Գիորգուն ծանր ժառանգութիւն ընկաւ: Իրակլի թագաւորի անդամներ լինելով անհամաձայնութիւններ և երկպառակութիւններ էին առաջացել այն բանից, որ իրակլու երկրորդ կին՝ թագուհի Գարեան Մինգրիւայի Գիորգու իշխանի դուստրը՝ ձգտում էր իւր «Իւլօն» որդուն թագաւորի յաջորդ նշանակել տար — մի կողմը թողնելով — Իրակլու առաջին կնոջից — թագուհի Մարիամից ծնած Գիորգուն, որը օրէնքով իսկական թագաժառանգը և յաջորդը պէտք է լինէր որպէս Իրակլու II-ի առաջին և անդրանիկ որդի:

1792 թուին Գարիայ (Գարեջան) թագուհուն յաջողուեցաւ համոզել թագաւոր Իրակլուն, որ իրա որդկերանցը նիւթական կողմից ապահովացնէ, որոյ հիման վերայ նոցանից լուրաքանչիւրը, որպէս սեփականութիւն, պէտք է ստանար մի-մի հազար ընտանիք. իսկ Գիորգին իւր զաւակներով (որոնց թիւը 16 էր, այսինքն 9-ը արու գաւակ և 7 աղջկերք) պէտք է միայն 4 հազար ընտանիք ստանար: Վրաց ժամանակագիրների կարծիքով ժողովուրդի այդ սեսակ բաժանումը գլխաւոր պատճառը դառնաւ եղբայրների մէջ երկպառակութիւն ծագելու և վրաց թագաւորական տան անկմանը նպաստելու:

Բացի սրանից՝ 1794 թուին թագուհի Գարիան, որը իր ամուսին Իրակլու զառամութեան պատճառով համարեալինքն էր կառավարում թագաւորական բոլոր գործերը և իւր խարդաւանանքների շնորհիւ նոր յաջողութիւն ևս ու-

նեցաւ. այն է՝ ստիպել էր իր ամուսին Իրակլուն և սորա ստորագրութեամբ համաձայնութիւն ստացել, որ գոնէ Գիորգու մահից յետոյ, թագաւորի յաջորդը լինի, ոչ թէ Գիորգու որդին, այլ իւր որդկերանցից նախ՝ «Իւլօնը», ապա ըստ աւագութեան միւսները: Թագաւոր Իրակլին միանգամայն հասկանում էր այդ անկանոնութիւնը և դորա վտանգաւոր լինելը — Վրաստանում ընդունած թագաժառանգութեան կանոնադրութիւնից շեղուելուց. բայց ոյժ չունէր հակառակուելու՝ թէ իւր թագուհու պնդումներին և թէ նորա ազգականների և կողմնակիցների աշխատութեանց դէմը:

Թագաժառանգ Գիորգին երիտասարդութեան ժամանակ հերոսական քաջութեամբ էր յայտնի, մանաւանդ Երևան քաղաքի մօտ, որտեղ զօրքերի հրամանատար լինելով օգնեց հօրը՝ Իրակլուն, փառաւոր յախտութիւն անելու. բայց ուրիշ յատկութիւն նրա մէջ չէր երևում և կարծես, նա աւելի պատրաստում էր հոգևոր կոչում ստանալու, քան թէ թագաւորելու: Չափազանց Աստուածասէր և անտարբեր դէպի աշխարհային գործերը ընդունում էին նրան շատ վաղ ժամանակից: Հոգևորականութիւնը նրան պաշտում էր շատ և այդ ստիպում էր դիմադիր կուսակցութեան վախենալու, չը լինի թէ Գիորգին օգտուի հոգևորականութեան միջոցով մեռնող թագաւորին ջնջել տայ, զահը ժառանգելու ստորագրած իրաւագիրը: Այդ պատճառով էլ դեռ Իրակլու կենդանութեան ժամանակ վճռեցին հեռացնեն նրան Թելաւից բարևայել պատրուակի տակ:

Թիֆլիզ քաղաքը Աղա-Մահմադ խանի աւերելուց և ժանտախտ լինելուց յետոյ, առիթ էր տուել Գիորգու հակառակորդներին թագաւոր Իրակլուն համոզել, որ քաղաքը (Տիֆլիսը) պահանջում է որ հսկող լինի վրան և թէ բացի Գիորգուց ոչ ոք չի կարող կատարել այդ յանձնարարու-

Թիւնը: Իրակլին կանչեց որդուն և ուղարկեց նորան վրաստանի մայրաքաղաքը:

Թագաւորագնը հասկացաւ իրան հեռացնելու պատճառը՝ բայց անպայման հպատակուեց հօր հրամաններին: Նա խնդրեց միայն որ իրան օգնականներ տան, առանց որոնց ինքը անկարող է որևիցէ բան անել: Նա իրան օգնականներ նշանակեց ըստ մեծի մասին այն տեսակ անձանց, որոնք իրան հաւատարիմ էին և որպէսզի իրանից առնէն կասկած հեռացնի ընտրեց նոյնպէս և նրանցից, որոնց ճանաչում էր որպէս իրան հակառակ կուսակցութեանը պատկանող: *)

Հակառակորդները մասամբ հասկանում էին Գիօրգուն գիտաւորութիւնը, բայց Գիօրգուն Թելաւից հեռացնելը համարում էին աւելի հարկաւոր և այդ պատճառով չէին հակառակուում նորա ընտրութեանը: Թագաւորագն Գիօրգին իւր ընտրած թիկնապահներով հասաւ Թիֆլիզ, որը այդ ժամանակը ներկայացնում էր՝ քարերի, մոխրի և այրած դիակների կոյտեր և միայն ժանտախտից և քաղցածութիւնից մեռնողների հառաչանքները և տնքոյնները խախտում էին անագին գերեզմանական լուսթիւնը: Գիօրգին իջևանեց քաղաքի այն մասումն, որը Հաւլաբար էր կոչւում: Նա հրամայեց նաւեր շինել—գետի միւս եզերքի հաղորդակցութիւն ունենալու համար, որովհետև միակ կամուրջը պարսիկները այրել էին:

Այդ միակ կամուրջը պէտք է որ «Մեչիտի կամուրջ» կոչուածը լինէր, ոչ թէ դորա մօտ եղած Շազինենց կոչուած կամուրջը, որը ուշ ժամանակներում է շինուած:

*) Գիօրգուն կուսակիցներն էին՝ իշխան Իւան Օրբելեան, Եղիազար Պալաւանդով, Ալէքսանդր Մակաշվելով և ք. Երևտերի Զուրաբով: Գիմագիր կուսակիցներից՝ իշխան Իւան Բագրատիճն, իշխան Բեհրուզով — Տփլիսի Մելիք և այլն...

Աշխատանքները բաւականին յաջող էին գնում: Քաղաքը սկսում էր փոքր առ փոքր վերաշինուել և մի տեսակ ձև ստանալ: Գիօրգին ինքը Թիֆլիզում մնալով ուղարկեց իւր որդի Դաւիթին՝ վերադարձնել և իւրեանց հին տեղերում բնակեցնել՝ Ղազախի, Շամշադնի և Բորչալուի ցեղերին, որոնք փախել էին զանազան կողմեր Պարսիկների արշաւանքի ժամանակ և այդ տեղերի բնակիչները պատկանում էին Գիօրգուն: որպէս Թագաժառանգին:

Ժողովրդի սպաննացող սովը ստիպեց Գիօրգուն հոգս տանել ուրիշ տեղից ցորեն մտցնել Թիֆլիզ և այդ բերում էին Ղարսի պաշայուկութիւնից, իսկ կենսակական պաշարեղենները բերում էին Քարթալինայից և Կախէթի այն տեղերից, որ տեղ որ պարսիկները կամ բոլորովին չէին հասել կամ քիչ էին փասել: Այսուամենայնիւ Գիօրգին կարճ ժամանակ մնաց Տփլիսում: Նա գնաց Սալա-Օղլի թուրքաց գիւղը Ղազախի աղալարների մօտ: Աղալարները յիշելով և յարգելով Թագաւորագնի քաջութիւնները ընդունեցին նորան բարէյօժարութեամբ, իսկ Գիօրգին աշխատում էր ամեն կերպ պահպանել նոցա հետ բարի յարաբերութիւն:

Թելաւ քաղաքում Գիօրգուն հաւատարիմ մնացած անձինք հաղորդում էին նորան թելաւի պալատում պատահած ամենափոքր անց ու դարձի մասին եղած տեղեկութիւնները և Թագաւորագնի սուրհանդակը զանազան բարկայել պատճառների դիմակի տակ անդադար գնում-գալիս էին: Այս տեսակ մի սուրհանդակի միջոցով լուր հասաւ և Իրակլու վախճանուելու մասին: Գիօրգին հրամայեց բերել խաչը և սուրբ աւետարանը և հրաւիրեց իւր հետ Թելաւից եկած բարձրաստիճան անձանց: Նոքա եկան: Երկչոտութիւնը և տարակուսութիւնը երևում էր նոցա դէմքերի վերայ: Զինեալ աղալարների ամբողջ շրջապատել էր ժողովուածների մեծատարած շրջանը: Թագաւորագնը սկսեց այսպէս խօսել՝ յիմ ծնողս Աստուծոյ կամքով վախճանուեց: Ես մեծ

որդին եմ, թագաւորութեան ժառանգը: Ով որ կամենում է, թող ինձ հաւատարմութեան հպատակութիւն յայտնի համբուրի խաչը և աւետարանը, ով չի ցանկանում, ազատ է իւր ընտրութեան մէջ:»

Գիօրգու կողմնակիցները և հակառակորդները նայեցին միմեանց վերայ և նայեցին նոյնպէս իւրեանց շրջապատած զինուած ազայարների վերայ: Իշխան Իվան-Ռագրատիօն Մուխրանսկին առաջինն էր, որը մօտէցաւ խաչը համբուրելու, նորան յետևեցին և միւսները:

— «Կեցցէ թագաւոր Գիօրգին», ազադակեցին հազարաւոր ձայները միասին:

Գիօրգի XII
վրաց վերջին թագաւորը

Մարիամ
վրաց վերջին թագուհի

Բոլոր ներկայ եղողների կողմից հպատակութիւնը կատարուեցաւ միաձայն: Բորչալուեցիները նոյնպէս շուտով և առանց դժուարութեան հպատակուեցին Գիօրգուն: Հէնց սկզբից Գիօրգին ցանկանում էր իր ձեռքը պցել եղբայր թագաւորագն Ալէքսանդրին, որը իւր հօր Իրակլու վերջին օրերին, բոլորովին դուրս էր եկել նորա հնազանդութիւնից

և լուրեր էր տարածում, որ կը գրաւի Թիֆլիզը և Գարթալինայի թագաւոր կը դառնայ:

Ալէքսանդրը միջոց ունեցաւ հեռանալ Գուշտ քաղաքը. իսկ Գիօրգին գնաց Գօրի և այնտեղ հպատակութեան բերեց իշխաններին և ժողովրդին:

Այն ինչ, մնացեալ թագաւորագունները և արքայազուստրները Իրակլու սրգիքը, բացի Ալէքսանդրից ժողովուեցան թէլաւ քաղաքում թագուհի Գարիայի մօտ:

Մալա-Օղլուի մէջ մեծամեծների և ժողովրդի հպատակութեան մասին երգում տալը ամենին յայտնի էր դարձել: Թագունու զօրեղ կուսակցութիւնը չը զիտէր ինչ անելիքը և ժամանակը անց էր կացնում խորհրդակցութիւններ անելով: Խոստովանուելով որ իւրեանց գործը և ենթադրութիւնները վերջնականապէս կորցրած են, այրիացեալ թագունու համախորհները մտածում էին այն մասին, թէ արգէօք չի կարելի որ և իցէ օգուաներ քաղել կորցրած գործերից:

Այսպիսով սարսափելի ատելութիւն և խարդաւանքներ ծագեցան Գիօրգու իւր զաւակներով և այրեցեալ թագունին Գարիայի ու իւր զաւակներով խմբերի մէջ: Մի և նոյն ժամանակ սակայն երկրի և նորա բնակչած գրութիւնը այդ ժամանակը շատ ազէտաբէր և անյուսալի էր: Կարելի է հաստատապէս ասել, որ Իրակլու վերջին տարիների ընթացքում, վրաց թագաւորութիւնը—միայն անունով գոյութիւն ունէր, որովհետև նորա մէջ չը կարուչ մի իշխանութիւն, ոչ մի կարգ և կառավարչական ոչ մի կանոնաւոր գործողութիւն: Պարսկական արշաւանքը աւերել էր երկիրը և զրկել էր բնակչութեան մեծագոյն մասից: Ադա Մահմադ խանը գերի էր տարել 10,000 բնակիչ: Մեր դրացի սարսիկները, զրում էր Գիօրգին 1798 թւին, — «մեզ այնպէս ցրիւ աւեցին անցեալ տարիներում, որ մինչև այժմ էլ մեր հպատակները աղքատացած են և մենք միմեանց չենք

կարողանում գտնել»։ Ժանտախար և սովը *) ամբողջ երկրում կատարի էր և բազմաթիւ զոհեր էր անում։ Տաճիկները Ախալցխայից և լեզգիները Դաղստանից աւագա կային խմբեր էին ուղարկում Վրաստան աւարառութեան և գերիներ բռնելու համար։ Ախալցխայի, էնզլերի և Անապալի բազարները (հրապարակները) լեցուած էին Վրաստանից բերուած գերիներով։ Նոյն իսկ Իրակլին, դեռ վաղուց-ցանկանալով լեզգիների արշաւանքներից վրաստանը ապահովել, — պարտաւորուել էր Աւարի-Օմար խանին — իբր նուէրի ձևով տարեկան 5000 մանէթ վճար տալ **): Բայց այդ վճարն էլ բոլորովին արգելք չէր լինում աւա-

*) 1796 թուին սովի տարին ցորենի չէին աշնքան էր բարձրացել, որ մի փութը 5 բուբլիով էր ծախուում

***) Աւարի այդ Օմար-խանն էր և դորա ձիաւոր խմբերն էին որոնք ամբողջ 20—30 տարի Կարթալինայի և Կախեթի բնակիչներին հակալ-հակալ էին զցել և զարի-զարի բերել։ Մէկ էլ կը տեսնէիր օրը ցերեկով փոքրիկ հոտաղները գիւղի ապրանքը արածացնելու ժամանակ հեռու-հեռու տեղում մի ինչ-որ թող և փոշի է վերըլում։ Փորձից իսկոյն կիմանային որ լեզգիների ձիաւոր խմբերն են, որ արշաւում են գիւղի վրայ։ Իսկոյն հաւար կը բղւէին, հայ, եկան « Լեկի-մովի դայ, Լեկի մովի դայ... » լեզգին եկաւ. տաւարը կը փախցնէին անտառի մէջ, իրանք էլ կը փախչէին թագնուել։ Իսկ իրանք լեզգիները փոթորկի պէս կը յարձակուէին գիւղի վրայ, ինչ-որ ձեռաց կը պատահէր, այնքան թալան չէ, որովհետեւ զատ չը կար թալանելու, այլ ջահէլ աղջիկերք և պատանիներ, ձեռք ձգելով փախցնում էին որ վաճառեն վերոյիշեալ քաղաքներում. իսկ պատահած ծեր մարդկանց և կանանց վիրաւորում էին և կամ սպանում։ Քարթլի շատ տեղերում և մեծ գիւղերի մօտ այդ ժամանակներից առաջ կային աշտարակներ (կոշկայ) շինած, որոնք ծառայում էին կարճ ժամանակով մէջը պատսպարուելու համար։ Լեռնականներն էլ փոթորկի պէս յանկարծ յարձակում էին և ինչ-որ ձեռքներն էր ընկնում, վերցնում տանում էին և երկար չէին մնում որևիցէ տեղ։

զակային խմբերին արշաւել երկրի զանազան կողմերում և ամեն տարի 200 մինչև 300 ընտանիք գերի տանել։ Իրակլին և նորանից յետոյ Գեօրգին չէին կարողանում, կամ շատ կարելի է, չէին համարձակվում պատժի ենթարկել յափշտակիչներին։ Իրակլին աւելի վատ բաներ յառաջ գալուց էր վախենում։ (Երևի այդ ժամանակներից է առաջ եկել այն թիւրքեր էն առած, որը ասում՝ Ալլահ բեթարինան սախլասուն։ „Ասուած աւելի վատից ազատի“): Իսկ Գիօրգին երկնչելով իւր ապստամբ եղբորներից — իւր անձի պահպանութեան համար 7000 լեզգիներին ուժով էր տալիս և պահում. միևնոյն ժամանակ ականջի տակով էր անցկացնում նոցա կատարած անկարգութիւնները, որ գործում էին նոքա նոյն իսկ Տփլիս քաղաքի մէջ։ (Հաւաքար և Կուկիայ թաղերից գերիներ էին բռնում ժողովրդի կանանցը և փախցնում)։ Երկիրը ամայեացաւ և վայրենացաւ։ Բնակիչները կառավարութիւնից պաշտպանութիւն չը գտնելով և միւս կողմից՝ թուրքերի, լեզգիների յափշտակութիւններից, ապա և նոյն իսկ իւրեանց կենեազներից (իշխաններից) ծանր հարկեր տալուց խուսափելու համար թողնում էին հայրենիքը և մերձակայ երկրներումը ապահովութեան տեղեր փնտրում։ Մինչև 1783 թիւը վրաստանում հաշուում էր 61,000 ընտանիք. իսկ 1801 թուին Ռուսաստանին միանալուց յետոյ նոցա թիւը միայն 35,000 ընտանիք էր։ Շատ դժուար է ասել, թէ ո՞վ էր աւելի աւերում երկիրը՝ իրանք, — թէ օտարականները։ Թագաւորական եկամուտները չէր բաւականանում թագաւորական անագին ընտանիքների պէտքերին բաւականութիւն տալու։ (Իրակլի II-ը ունէր 7 արուզաւակ և 7-ը աղջիկ. Գիօրգին ունէր 9 արուզաւակ և 7 աղջիկ, — ընդ ամենը 30 հոգի. իսկ դոցա թոռները...): Իրակլին անսահման իշխանութեան տէր լինելով, — միայն խլում էր իւր երկրի իշխանների և ազնուականների հայրենական անշարժ կալուած-

Մ. Գ. Կ. Գ.

ները և տալիս էր իւր որդիներանց: Բնակչութեան թւի պակասելու համեմատ—իւրեանց բնակած տեղում մնացած գիւղացիների գրութիւնը անտանելի էր դառնում, որովհետեւ—նոցա վերայ էր ընկնում իւրեանց ոյժից վեր վճարելիք հարկը: Մանաւանդ աւելի էին տանջուում թագաւորական հողերի վերայ բնակութիւն ունեցող գիւղացիները: Թագաւորի իւրաքանչիւր որդին, թագաւորի իւրաքանչիւր կինը, աղջիկը, ամէն մի ազգականը կարող էր իրանից մի բարաթ (հրաման) տալ, որով վաճառականներից և գիւղացիներից խլուում էր այն ամէնը, ինչ որ թանգագին էր նոցա համար և թագաւորական իշխանութիւնը, հիմքից խախտուած լինելով, հազիւ թէ կարողանում էր նկատել: Այդ տեսակ բռնաբարութիւնները և աւելի սակաւ էր պատահում, որ միջոցներ ձեռք առնէին այդ բռնութիւնները արգելելու և ջնջելու: Թագաւորի որդիներանց կամայականութիւնը տխուր կերպով ազդեցութիւն ունեցաւ թագաւորական գործերի վերայ պարսկական յարձակման ժամանակ 1795 թուին: Թագուհի Գարիայի որդիներանցից շատերը հոգալով միմիայն իւրեանց կայունածների եկամուտների մասին, զանազան պատճառաբանութիւններ յառաջ բերելով հրաժարուեցին՝ թէ մարդկանցով և թէ փողով օգնութիւն հասցնել իւրեանց հայր իրակլուն և թագաւոր Իրակլին էլ հազիւ կարողացաւ 3000 մարդկերանցով դիմադրութիւն ցոյց տալ Աղա-Մահմադ խանի բազմաթիւ զօրքերին: *)

*) «Միայն շատին յայտնի է Թիֆլիսում: որ Սայեաթ-Նովէն՝ լսելով Աղա-Մամէդ-խանի հեծելազօրի վրաստանու սահմանին մօտենալն, միտն է բերում իր զաւակներուն (ունեցել է երկու տղայ՝ Մելքիսէդ, Օհան ու երկու աղջիկ՝ Սառա և Մարիամ) ու գալիս է Թիֆլիզ: Էստեղաց ուղարկում է նրանց Մոզդոկ, ուր սրանք կցում են հաստատ բնակութիւնն: Սայեաթ-Նովէն դնում իր զաւակներուն ճանապարհ թէ չէ, Պարսիկքն մտնում են Թիֆ-

Գիօրգին յաթոռ նստաւ 49 տարեկան հասակում: Իւր երիտասարդութեան ժամանակ բազմական հոգւով էր վառւած և առանձնապէս իւր վեցայ էր ուշք գրաւել Իրակլու—Երևանի վերայ զնացած պատերազմի ժամանակ: Բայց տարիքը աւելանալովը աւելի ծանրացել և բթացել էր՝ թէ մարմնով և թէ հոգւով և միանգամայն անձնատուր էր եղել իւր հակութիւնին, այն է՝ կեանքի դիտողութեանը և հոգևոր անձանց հետ շերմեանդական գրուցատրութեանցը: Վրաց վիճակագիրը փառաբանում է նորա կրօնասիրութիւնը, այրիներին և որբերին հովանաւորութիւն ցոյց տալը և կառավարական գործերի մէջ անշահասիրութիւն ունենալը: Բայց այդ բոլոր յատկութիւնները բաւական չէին լինում վրաստանը փրկելու համար: Եթէ թագաւորութիւնը դեռ կանգուն էր մնացել, եթէ տաճիկները, պարսիկները և լեզգիները չէին բաժան-բաժան արել իւրեանց մէջ այդ թագաւորութիւնը, — գորա պատճառը վրաստանի մէջը չը պէտք է փնտռել, այլ հետու Հիւսիսում: Եւ թէ Պարսկաստանը, և թէ Տաճկաստանը շատ լաւ գիտէին, որ նոքա ստիպուած պէտք է լինէին գործ ունենալ ոչ թէ միայն Գիօրգու հետ, այլ և Ռուսաց կառավարութեան հետ՝ այն ինչ Ռուսաց Պաւել

լիզ: Հաղպատու առաջնորդարանն հէնց բերդի տակն ըլելով թըշնամիքն տուն են ընկում եկեղեցու գաւթն ու կցում են կողոպտելն ու կողոպտելն: Սայեաթ-Նովուն վրայ են հասնում եկեղեցում աղօթք անելիս: Սրանից պահանջում են դուս գալն ու հաւատն ուրանալն, բայց կրօնաւորն Պարսից թրերու տակն աւանդում է հոգին՝ ասելով՝ «Զըխ մանամ քլիսադան, դին մանամ Կսադան»:

Եկեղեցուց չեմ դուս գալ, չեմ ուրանալ Յիսուսին: Էսպէս խալիս նօքարն նահատակվում է որպէս ծառայ Աստուծոյ սեպտեմբեր ամսին 1795-ին:

Մէ քանի օրից՝ Պարսիք Թիֆլիզէն դուս գնալուց յետոյ, վեր են առնում նրա մարմինն ու թաղում են Մեծ բերդի եկեղեցի

Պաւել Ռուսաց Ինքնակալ.

Ինքնակալը դեռ չէր շտապում Գիօրգուն վրաց թագաւորի յաջորդ ընդունել և իրական օգնութիւն հասցնել Վրաստանին, որը որ արդէն խոստացուած էր դեռ 1783 թուին—Գիօրգիկակ քաղաքում կնքուած դաշինքով։ Թագաւոր Գիօրգին Պետերբուրգ ուղարկած իւր նուիրակ—Կերսեվան ճաւճավաձէի միջնորդութեամբ աղաչում էր,

հիւսիսային փոքր դրան առջն։ Թէպէտ Սայեաթ-Նովու գերեզմանն չ'ունի քար պցած, բայց էսպէս պատմում են նրա թաղման պատահողներն։

Սայեաթ-Նովայ,
Գուսանք։

Լուս գցած աշխատասերութէնով Գէորգեայ Ախվերդեան։
Մոսկվա, ի տպարանի Վլադիմիր Գոտիէ—1852։

որ Ռուս կառավարութիւնը շուտով զօրքեր ուղարկէ, ընդունէ իրան թագաւորական տիտղոսով և նորա որդի Դաւթին էլ ճանաչէ թագաժառանգ։ Պետերբուրգումը, ըստ երևոյթին, ճիշդ տեղեկութիւն չունէին Վրաստանի գործերի վերաբերութեամբ և այդ պատճառով Գիօրգուն հոհովանաւորութիւն ցոյց տալը կապում էին այն բանի հետ, թէ Գիօրգին—սրբան հաւատարմութիւն ցոյց կը տայ Ռուսաց կառավարութեանը և ինչ դիրք կը բռնի առ Պարսից կառավարութեանը։ Իսկ իրապէս Գիօրգու գրութիւնը այնպէս էր. որ ստիպուած էր կամ իւր ազատ կամքով հրաժարուել թագաւորութիւնից, կամ թէ անձնատուր լինել նորան, որը աւելի օգնութիւն կը հասցնի վրաց գահին։

«Ձեզ համար անյայտ չէ վրաց առածը,—գրում էր թագաւորազն Դաւիթը իշխան ճաւճավաձէին փետր. 3-ից 1799 թուին. որ ամեն բան իւր ժամանակին պէտք է գործ գնուի,—իսկ միւս ժամանակներում ուշադրութեան էլ արժանի չի լինի»։ Մեր թագաւորութեանը համապատասխան չեն այն տեսակ գործերը, որոնք վէճերով են զբաղեցնում։ 1798 թուին Պարսից Բաբախանը *) Գիօրգի թագաւորին առաջարկեց իւր հովանաւորութիւնը, խոստանալով նորան միևնոյն ժամանակը տալ Շէքիի, Շիրվանի, Գանջու և Երևանի խանութիւնների կառավարութիւնը։ Այդ առաջարկութիւնը այն տեսակ ձևով էր արուած, որ Գիօրգին չէր կարող ուղիղ պատասխան տալուց խուսափել, եթէ չէր ցանկանում պարսկական յարձակման բոլոր սարսափները նորից կրել։ Գիօրգու հրամանով թագաւորազն Դաւիթը գրեց իշխան Կերսեան ճաւճավաձէին յուսահատական մի նամակ, որը, վերջապէս, բաց արաւ Պետերբուրգի պաշտօնական աչքը Վրաս-

*) Բաբախանը յայտնի է նոյնպէս՝ Տետ-Ալի-Շահի անունով

տանի իսկական գրութեան մասին և 23 փետրուարի 1799 թուի հրովարտակով, Պաւել ինքնակալը հրամայեց Կովկասեան գծի հրամանատար գեներալ-մայոր իշխան Ուրակովին, որ պատրաստէ Եգերեան գունդը Վրաստան գնալու համար: Միևնոյն ժամանակ — համաձայն 1783 թը-ւի դաշնագրութեան, — 3-րդ յօդուածի, — կայսրը Գիօր-գուն հաստատեց վրաց թագաւորական յաջորդ և նորա որդի Դաւիթին էլ ընդունեց գահի ժառանգ: 1799 թուի ապրիլի 18-ին թագաւորական հաստատման հրովարտակը և թագաւորական նշանները Գիօրգուն հասցնելու համար — նշանակուել էր — համաձայն 1783 թ. Գիօրգիւսկ քաղաքում Ռուսաց և վրաց մէջ կնքուած դաշնագրի հիման վերայ — քաղաքական խորհրդական Պետր Իվանիչ Կավալենսկուն, որը միշտ պէտք է մնար վրաց արքունիքում, որպէս Ռուսաստանի — լիազօր հաւատարմատար նախարար:

Այդպէս վերջապէս իրականացաւ Գիօրգու վաղեմի ցանկութիւնը: 1799 թուի յուլիսի վերջերում Կավալենսկին հասաւ Նափուրի կայարանը Կովկասեան գծի վերայ, որտեղ բնակութիւն ունէր Կովկասեան զինվորային զինւորական հրամանատար գեներալ լէյտենանտ Կնորինգը, որը փոխարինել էր Ուրակովին նոյն տարւայ մարտ ամսին: Կովալենսկու Վրաստան ճանապարհորդելու շարունակութեանը արգելք էր եղել դէպի Վրաստան տանող Կովկասեան լեռների ճանապարհների անբաւարար լինելը: Գիօրգի թագաւորը եռանդուն միջոցներ ձեռք առաւ ճանապարհները կարգաւորելու և հոկտեմբերի 12-ին այդ ճանապարհը արդէն պատրաստ էր ամբողջ տարածութեան վերայ սկսեալ Մօզդօկից մինչև Տփիսիս: 13-ն հոկտեմբերի գեներալ մայոր Լազարևը, Եգերեան պօլկի շէֆը, Կնորինգից հրաման ստացաւ թերեկ գետը ամսի 20-ին անցնելու և դէպի վրաստան ուղղուելու: Լազարևին հրամայուած էր, որ Տփիսիս հաս-

նելուն պէս Գիօրգի թագաւորին ցոյց տայ զինւորական այն բոլոր պատիւները, ինչ որ ըստ օրինի վայել էր կայսերաց: Պօլկի (զօրագունդի) հետ գալիս էր նոյնպէս և վրաց արքունիքում լիազօրութիւն ունեցող քաղաքական խորհրդական Կավալենսկին: Հոկտեմբերի 20-ին որ մտայ աշուն էր, գեն. մ. Լազարևը ճանապարհ ընկաւ Եգերեան, — այժմ Լէիբ-Նրեանեան Նորին Մեծութեան պօլկի հետ ունենալով և փոքր թւով կօզակների վաշտ, նոյնպէս գեներալ մայոր Գելվիխի 4 հատ գաշտային թնդանօթ իւր ութաձիգ բտտալէօնով: Բացի այդ բերում էր իւր հետ և բաւականին մեծ պաշար ուտեստի և ռազմամթերքի: Ճանապարհը մի կերպ յարմարեցրած լինելով սայլերի անցնելու համար, այսուամենայնիւ Դարիալեան մտայ ձորից սայլերը հազիւ — հազ կարողանում էին բարձրանալ և ապա Կովկասեան գլխաւոր լեռան գագաթը սարսափելի զարիվայրներով անցնել: Փայտերի դուրս ցցուած տեղերից դէպի ցած անցնելու համար, զինւորները առաջ ցած էին գցում իւրեանց վերարկուները և ապա ինքիեանք թռչելով ընկնում էին նոցա վերայ. իսկ սայլերը և թնդանօթները թոկերով էին իջեցնում. ժայռերը միմեանց վերայ բարձրանալով, կարծես կախընկած լինէին անագին դուրս ցցուածքներով, որոնց տակով պէտք է մարդիքը անցնէին, երբ միևնոյն ժամանակ ձիւնն էր թափվում: Պօլկը անցնում էր այդ տեսակ տեղերով նոյեմբեր ամսին, երբ լեռներում սաստիկ ցուրտ էր տիրում և անդադար ու անպասելի կերպով բուքեր էին բարձրանում: Սպաները և զինւորները պարտաւորուած էին ընտելանալ Կովկասեան բնութեան արհաւերքների բոլոր խստաշունչ մեծութեանը: Ճանապարհին ուշանալու պատճառով զօրագնդի ուտելի-դէն պաշարը հատել էր և Լազարևը ստիպուած էր պաշարեղէն գնելու, քանի որ վրաց իշխանութիւնը հօգս չէր տա-րել այդ մասին:

Ապա որ մի քանի անգամ խստութեամբ պահանջելուց յետոյ թագաւորազն Վախտանգը վերջապէս ուղարկել էր եկող զօրքի համար, որը լեռներից արդէն իջել էր Արագւայ գետի հովիտը—13 բեռներով շուրեքներ (բոքոն հաց) և 80 զոյգ եգներ և իւրաքանչիւր իջեանում 50 ական ձիաներ:

Տփլիսում այդ ժամանակը կենդանութիւն էր տիրում: 1799 թուի նոյեմբերի 20 հազարաւոր ժողովուրդ արեգակի ծագելուց շատ առաջ — Հաւաքարի կամուրջը անցնելով — քաղաքին մօտիկ եղած կուկիայ գիւղն էր թափուել, որպէս զի յանդիպի եկող ուսս զօրապետին, որը այդ օրը Մցխեթից պէտք է դուրս գար: Հանդէսը աւելի շուք էր ստացել և նրանով, որ այդ օրը թագաւորի անուանակոչութեան օրն էր և թագաւորը ինքը ցանկացել էր անձամբ դիմաւորել զօրքին քաղաքից դուրս և ձիով դուրս էր գնացել իւր հետ ունենալով թագաժառանգին, թագաւորագուններին և բազմաթիւ թիկնապահներին: Ամենի հայեացքն էր ուղղուած դէպի Մցխեթը տանող մեծ ձանապարհը, որ տեղից պէտք է երևար եկող զօրքը: Այդ ձանապարհը, որ հէնց Մցխեթի մօտ անցնում էր Արագւայ գետը (այժմ այդպէս չէ) ուղղւում էր այն ժամանակը կուր գետի ձախ կողմով—Աւճալայի, Գիդուբէի և կուկիայի վրայով: Այժմ կուկիայ գիւղը այլ ևս չը կայ, նորա տեղը այժմ Տփլիս քաղաքի Միքայելեան, Ելիսաբէթեան և Նիկողայեվեան փողոցներն են: Օրն պարզ և արեգակային էր. բայց փչում էր սաստիկ և բաւականին ցուրտ քամին, որը նշան էր ցուրտ աշունքի սկսուելուն: Եւ ահա, թմբուկները (բարբառները) թնդացին և մօտիկ սարերի ետևից—սուխներով զինուած յանկարծ յառաջ էր ընդհանում կարգաւորեալ խումբը, որը յիշեցնում էր, կարծես թէ քարէ պատ էր շարժւում: Այդ եգերեան զօրագունքն էր, որը պատերազմներում փորձուած իւր շէֆ (առաջաորդ)

գեներալ-մայօր Իվան-Պետրովիչ Լազարևի հրամանատարութեամբ յառաջ էր քայլում: Բատալիօնները տօնական շորեր հագած, ծանր եռանկիւնաձև գլխարկները գլխներին և հասարակ կանաչ հագուստներով աւելի քան թէ համեստ տեսք ունէին և թէ շատ որոշ կերպով զանազանուած էին վրացիներից, որոնք արեգակի տակ չհայլում էին իւրեանց արծաթեայ և բազմագոյն մետաքսեայ տօնական հագուստներով: Այդ բատալիօնների գլխներից վերև մինչև անգամ չէր ծածանում դրօշակները,—զօրքի սովորական անբաժան ընկերը,—որովհետև եգերները չունէին դրօշակներ, քանի որ նոքա նշանակուած էին պատերազմում բացառապէս ցրուած կռուելու: Այսուամենայնիւ այդ շարժուն կենդանի պատը.—շողկապուած հզօր կարգապահութեամբ,—զգացնել էր տալիս այն հուժկու ոյժը, որի առաջ պէտք է խորտակուէր արևելեան ժողովուրդների բոլոր ճիւղը: Այդ բանը զգում էին ամենեքեան թէ ժողովուրդը և թէ թագաւորը: Երբ բատալիօնները կանգ առան և երկար գիծ կազմելով ձգուեցին երկարութեամբ և ինչպէս կալալեանկին ասում է՝ ահ ու վախ ազդող դիրք առան,—այն ժամանակը թագաւորը և նորա հետ նորա բոլոր թիկնապահները ձիաների վերայ հէժած յառաջ ընթացան զօրագնդին դիմաւորելու: Թմբուկները ածեցին գնալու քայլուածքը (Марше) և ուսական ուրբանն յորձանք առաջացրեց—ուղղած առ թագաւորն: Այս վայրկեանին որպէս պատասխան այդ շնորհաւորական ձայնին թփլիսի եկեղեցիների զանգակները զօղանջեցին և Մետեխի—Տփլիսի հին բերդից թնդանօթները սկսեցին արձակել: Ժողովուրդն էլ այդ վայրկեանին չը կարողանալով իւր ուրախութեան բուռն զգացմունքը զսպել իւր մէջ, կենդանի հոսանքի նման շրջապատեց եգերներին (զօրքին), խախտեց զօրքի շարքերը և եղբայրական համբոյրներով սկսեց շնորհաւորել եկողներին:

Չանգակների զօղանջիւնի հետ և թնդանօթների թըն-
գիւնների ուղեկցութեամբ—թագաւորը զօրքի առջևիցը
գնալով անցաւ Չուղուրեթը, Հաւլարաբը, (Տիխիսի այժ-
մեան թագերն են) և Մեաեխի ամրոցը և Հաւլարաբի
կամուրջով (Մէջէտի կամուրջը) անցնելով—ներքևի բեր-
դի միջով,—գնաց ուղիղ թագաւորական հրապարակը։ (Այ-
ժրմ է կղարխի հրապարակ)։

Բոլոր ճանապարհը, որով զօրքը անցնում էր, ժո-
ղովրդով խոնուած էր. իսկ Տիխիսի տների պատուհաննե-
րը և տափակ կտուրները, որոնք սանգուխտների նման
մինը-միւսի վերայ էին շարուած,—փուլած էին խալիչա-
ներ և բազմաթիւ կանայք իւրեանց սպիտակ դաթիբանե-
րը (վերարկուները) ծածկուած՝ թամաշահ էին անում և
ինչպէս կալալենակին ասում է, կարծես ամբողջ քաղա-
քում սպիտակ վրաններ էին վերթողած։ Շատ հանդիսա-
ւոր էր այդ հանդիպումն, որի ժամանակ մինչև ան-
գամ 100 տարեկան ծերերը, որոնք յիշում էին Վրաստա-
նի թշուառ օրերը, չէին ցանկացել աներու մնալ և դու-
ներից դուրս էին եկել, որպէս զի դողդոջուն ձեռքերով
օրհնէին զինւորներին, որոնք գալիս էին պաշտպանելու
նոցա հայրենիքը։

Փողովուրդը սրտանց և անկեղծ ցնծում էր։

Զօրագունդը հասնելուն պէս Թիֆլիսը սկսեց պատ-
րաստուել վրաց թագաւորի թագադրութեան հանգէսի օ-
րը կատարելու։ Մի քանի օր դրանից առաջ թագաւորա-
կան բոլոր արքայանշանները տեղափոխել էին պալատը—
խուռը բազմութեան ներկայութեամբ, որը զարմացմամբ
նայում էր այդ դեռ չը տեսնուած շքեղ ծիսակատարու-
թեանը։ Դեկտեմբերի 5-ին ուս սպաները շրջապատուած
Յգեբների կազմուած պատուաւոր պահակախմբով, իւ-
րեանց կողքերին ունենալով ենթադրականեր, տանում էին
արքայամօրիի գոյնով թաւշեայ գահը, որը զարդարուած

էր ծանրակշիւ ոսկեայ փնջերով, թագաւորական բազ-
կաթոռը, կայսերական սպիտակագոյն դրօշակը վրաց թա-
գաւորական և ուսաց ինքնակալական տոհմադրոշներով,
թագաւորական ծիրանին (պօրֆերը) թագը, Գայսանը, խա-
չակեր գնդակը. սպիտակ ափիսի թանկագին քղամիտը
(վերարկուսն), որը ուղարկուած էր թագուհու համար—
բրիլանտի փունջերով և երեք բրիլանտի շքանշաններ,
որոնցից Անդրէեանը յատկացրուած էր Գիօրգիի համար.
Եկատերինեանը—թագուհի Մարիամի համար և Անենեա-
նը—թագաժառանգի համար։ Վերջապէս—արծաթեայ մա-
տուցարանի վերայ տանում էին կայսերական հրովարտա-
կը, որով Գիօրգին հաստատուում էր վրաց գահի վերայ։

Թագաժառանգ Դաւիթ.

Արքայանշանները տանելուց յետոյ պալատը ներս մը-
տաւ կիւղոր նախարարը և թագաւորին ուղղուած կարճա-
ռօտ արտասանած շնորհաւորութիւնից յետոյ յայտարա-
րեց, որ ամենառուսաց ինքնակալ Պաւել I-ը ընդունում է
վրաստանը իւր բարձր հովանաւորութեան տակ և Գիօրգուն
հաստատում է որպէս օրինաւոր յաջորդ վրաց թագաւո-

ըութեան, իսկ նորա աւագ որդուն—պայծառափայլ թագաւորազն Դաւթին—ապագայ նորա ժառանգ։ Գորանից յետոյ նախարարը կամենում էր թագաւորանշանները յանձնել. բայց Գիօրզին կանգնացրեց նորան՝ «լցուած ակնածութեան զգացմունքով առ իմ ինքնակալ հրամանատարը,» ասաց նա, «ինձ պարտաւորուած եմ համարում, նախ քան թագաւորութեան արժանապատուութեամբ այդ նշանները ընդունելը, Կայսրին հաւատարմութեան երզում կատարել և ընդունել նորա բարձրագոյն իրաւունքները Կախեթիայի և Քարթալինեայ վերայ։ Միևնոյն ժամանակ ցանկանում եմ, որ այդ Ծիսակատարութիւնը հանդիսաւոր կերպով կատարուի Աստուծոյ տաճարում։»

Դեկտեմբերի 12-ին, այն օրը, որը նշանակուած էր թագաւորութեան համար, թագաւորը պալատական պաշտօնեաների առաջնորդութեամբ, որոնք նորա առջեւից տանում էին՝ թագը, Գայսոնը և խաչակիր զունդը, — զնաց մեծ եկեղեցին՝ իւր կողակցի հետ, որը իւր վերայ զցած ունէր սպիտակ աքիսի վերարկուն։ Նորա ետևից գնում էին թագաւորական ցեղի բոլոր անդամները, իշխանները, նախարարները և մեծ պաշտօնեաները։ Եգերեան զօրագունդը ամբողջ կազմով ռազմապէս պատրաստ, թագաւորական յարգանքներ էր մատուցանում Գիօրզուն և նորա կողակցին ինչ որ ըստ օրինաց որոշուած էին ինքնակալի համար։ Պատարագը վերջանալուց յետոյ թագաւորը հրամայեց կարգալ բարձրագոյն հրովարտակը և ապա ընդունեց Ռուսաց ինքնակալին հպատակութեան երզումը։ Թագադրութեան Ծիսակատարութիւնը մեծ հանդէսով կատարուեց և Գիօրզին ամբողջ ժողովրդի ներկայութեան առաջ—թագանշանները իւր վերայ դնելով, վերադարձաւ պալատ, որտեղ գահի վերայ բազմելով շնորհաւորութիւններ ընդունեց Ռուսաց նախարարից և վրաց ժողովուրդի

դասակարգերի կողմից։ Այսպէս կատարուեց վրաց կամաւոր միացման գործողութիւնը։ (12-ն դեկտ. 1799 թւին)։

Փետրուարի 16-ին վրաց Սիօն եկեղեցում կարգացուեցաւ Պաւել Կայսեր բարձրագոյն հրովարտակը—Վրաստանը ընդ միշտ Ռուսաց Կայսերութեան հետ միաւորելու մասին, իսկ միւս օրը, այն է փետրուարի 17-ին նոյնը կատարուեցաւ հանդիսաւոր կերպով Վանքի եկեղեցում։ Ժամը 9-ին առաւօտեան մեծ հանդիսով բերին հրովարտակը Սիօնից Վանքը։ Հանդէսի հետ ընդանում էին վրաց Անտօն Կաթողիկոսը, Արսէն Միտրօպոլիտը և այլ նշանաւոր հոգևորականք. նմանապէս քաղաքումս գտնուած բոլոր արքայազունք և իշխանք խուռ բազմութեան հետ միասին, որոնց ետևից գալիս էր ռուսական զօրքը նուագարանով։ Վանքի պարսպի առաջ դիմաւորեց հոգևոր հանդիսով Յովսէփ Կաթողիկոսը իւր եպիսկոպոսներով և բոլոր հոգևորական խմբով։ Առնելով թաւշեայ բարձի վրայից հրովարտակը, Կաթողիկոսը համբուրեց և գլխի վրայ դնելով ընթացաւ դէպի եկեղեցին, ուր դրեց տաճարի առաջ պատրաստած բարձի վրայ։ Պատարագիչը՝ ինքը վեհափառն էր։ Որոշեալ ժամանակին սեղանի վրայից կարդացուեցաւ հրովարտակը նախ ռսերէն, ապա հայերէն և ապա վրացերէն։ Ընթերցումից յետոյ Յովսէփ արհին նշանաւոր ատենաբանութիւն արաւ և ապա մօլեբէն (Կայսերական տան համար մաղթանք) կատարեց ծնկաչոք։ *)

Վրաստանի ներքին խռովութիւնները—Ռուսաց զօրքի Տիխիս գալովը ոչ թէ չը վերջացան,—այլ աւելի ևս սուր կերպարանք ստացան։ Այն վայրկեանին, երբ Գիօրզին և Դաւիթը երգում էին տալիս հաւատարիմ լինելու Ռուսաց

*) «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք 19-երրորդ դարում, մասն Ա,»

ինքնակալին և ժողովուրդը ցնծութեան մէջ էր այդ անց-
քի առթիւ, թագուհի Դարեան (Գիօրգու մօր փոխը) վի-
րաւորուած այդ բանից, որ հակառակ էր իւր Վաղեմի
ակնկալութեանց որ վրաց զահը անցնում էր ոչ թէ իւր
որդկերանց, այլ իւր ատելի խորթ որդու ժառանգներին, —
դարձաւ խարդաւանանքների կենտրոն և ընտրում էր իւր

ժ Ի Լ Ի Օ Ն

Թագուհի Դարեայի աւագ որդին որը Գիօրգի թագաւորից յետոյ պէտք է
թագաժառանգ էր եղել:

համար գաղտնի համախոհներ և աշխատում էր աւելացնել
անբաւականների թիւը: Նորա աւագ որդի Ի Լ Ի Օ Ն ը, որին
բաժին էր ընկել վրաստանի վերին մասում և Իրակլիի
Ս.ի կտակով թեկնածու էր համարուում Գիօրգու մահից
յետոյ թագաժառանգ լինելու, — ամենագործունեայ համա-
խոհն էր հանդիսանում իւր մայր Դարեային. նա զրգոում
էր ժողովրդի կրքերը, չէր լսում թագաւորի հրամանները,
իւր հողբաժնից ոչ մի զինուոր չէր տալիս և չէր տալիս
ոչ մի հատիկ պաշար, որը որ վիճակով նորան բաժին էր
ընկել: Թագաւորագն Վախտանգը, որը 'ի բնէ շատ խորա-

մանկ էր, արտաքուստ առ Ռուսաստանը և առ Ռուս զօր-
քերը համակրութիւն էր ցոյց տալիս. բայց գաղտնաբար
իւր եղբայրների կողմն էր բռնում և փախուստ էր տալիս
Գիօրգի թագաւորի հետ որ և է յարաբերութիւն ունենա-
լուց: Իսկ Ալէքսանդրը և Փարնաւոզ թագաւորագունները
ուղղակի թշնամաբար էին վերաբերում առ թագաւորը:

Սառնութիւնը, որը գոյութիւն ունէր եղբայրների և
ազգականների մէջ Գիօրգու հէնց գահակալութեան օրից,
այժմ փոխարկուել էր նոցա աշկարայ թշնամանքի: Թա-
գաւորագն Ալէքսանդրը, որը միակն էր, որ կալուածական
բաժին չունէր. 1800 թուի յունիսին պահանջեց իւր հա-
մար Ղազարի նահանգը, որը ըստ վրաց սովորութեան մի-
մեայն թագաւորին պէտք է պատկանէր և ուրիշ ոչոքին:
Ալէքսանդրը մերժում ստանալով, հեռացաւ և մի քանի
ստանեակ վրացիների հետ զնաց Ղարս, իսկ այն տեղից
ստանալով Արաքսի կողմերը Պարսից թագաւորագն Աբբաս-
Միրզի բանակը, որտեղ մեծ պատուով ընդունուեցաւ: Այն
ինչ այդ միևնոյն ժամանակը, Վախտանգը և Փարնաւոզ
թագաւորագունները 3 հազար վրաց զօրք հաւաքելով մի
թնդանօթ էլ հետը վերցրած կանգ-առան Թիֆլիզից — մի
12 վերստ հեռաւորութեան վերայ, — Աւճալայ գիւղում, —
այն մտադրութեամբ, որ թագուհի Դարեային փախցնեն,
որը բնակուում էր Հաւլաբարում, — (Դարեայում) — իբր այն
պատրուակով, թէ վտանգ է սպառնում նորան պարսից
կողմից: Բայց այդ միայն պատճառ էր, քանի որ նոքա,
զրազրութիւն ունենալով Ալէքսանդրի հետ, — ինքեանք էին
ցանկանում պարսից հովանաւորութիւնը ստանալ և այս
պատճառով ցանկանում էին հեռացնել իւրեանց մօրը որ
և է պատահականութիւնից: Իվան թագաւորագնի աշակ-
ցութեամբ և Ղազարիի աշակերտ հսկողութեան շնորհիւ,
որը բոլորովին կազմ և պատրաստ ունէր Նգերեան բա-
տալիօնը թնդանօթներով և բռնածունէր և մինչև այժմ

էլ «Դարիալ» կոչուող պալատի բոլոր անցքերը, որ տեղ բնակուում էր թագուհին, կարողացաւ առաջն առնել թագուհու Գախտեանը,— որը կարող էր անհամար անախորժ յետևանքներ ունենալ: Լազարևի ասելով՝ այն ժամանակը՝ պարսկաստանը, Իմերեթիան և ներքին ապստամբութիւնները, բոլորը միասին կը յարձակուէին վրաստանի վերայ: Կավալենսկուն վրաստան ուղարկելիս հրահանգ էր տրուել՝ «Հէնց որ Գիօրգին հպատակութեան դաշնագիրը ստորագրէ, Կավալենսկին Բաբա-Պանի հետ յարաբերութեան մէջ պէտք է մտնէր,— հիմք ունենալով վրաստանի հպատակութիւն ընդունելը և ըստ այնմ գործէր Պարսկաստանի հետ: Բայց դաշնագրի ստորագրութիւնը ուշացաւ և այդ պատճառով Կավալենսկին միայն 1800 թուի փետրուարին յայտնեց Շահին իր Թիֆլիզ գալու մասին և վրաստանի ու վրաց թագաւորութեան հպատակութիւն ընդունելը համայն Ռուսաց ինքնակալի բարձր իշխանութեանը: Մի և նոյն ժամանակ նախարար Կավալենսկին Շահին յայտնում էր հաւաստիացումն, որ Շահը այդ բանը պէտք է աչքի առաջ ունենայ յաճութեամբ և մի կողմը թողնէ հաւակնութիւն ունենալ վրաստանի և միւս երկրները վերայ, որոնք Ռուսաց հովանաւորութեան տակ են մտել և չը խառնուի նոցա գործերում, թողնելով ամեն միւսին օգտուել ցանկացած հանգստութեամբ և խաղաղութեամբ: Մեր ուղարկած անձին *) Շահի մօտ չէին թողել, Շահը այդ ժամանակ Կանդազարի վերայ պատերազմի էր պատրաստուում գնալու,— իսկ պատասխանը ուղարկել էր վեզիրը, որը իւր պատասխանի մէջ մանրամասն բացատրում էր Պարսից Շահի բարձրագոյն իրաւունքները վրաստանի վերայ: Նա նոյնպէս յայտնում էր, որ Շահը հրամայել է իւր որդի Աբաս-Միրզին, որ սահմանի վերայ վերականգն է հարկաւոր կարգը և անհնազանդներին— հնազանդութեան բերի, զբանով ակնարկելով և վրաստանի մասին: Ստանալով այդ տեսակ հրաման-պատանի Աբաս-Միրզան, որի վերայ խնամատար էր կարգուած՝ Սուլէյման Սարգսարը,— մայիս ամսին անցաւ Արաքս-գետը Նախիջևանի մօտ և այդ տեղ կենտրոնացրեց 10 հազար մարդ Երևան քաղաքի վերայ արշաւելու նպատակով: Հէնց այդ ժամանակն էր, որ փախստական թագաւորագն Ալէքսանդրը հասել էր պարսկական բանակը: Այս տեղ Ալէքսանդրը յայտնել էր, որ ինքը վրաստանում մեծ կուսակցութիւն ունի և թէ բոլորեքեանք, որոնք վրաց այժմեան կառավարութիւնից անբաւական են, կը միանան իրան հետ: Աբաս-Միրզէն առաջնորդուելով իւր խնամատարի տուած խորհրդին,— հանգամանքից օգտուեցաւ խառնուել վրաց գործերին և Տիֆլիս-Գիօրգու մօտ պատգամաւոր ուղարկեց իւր հօր Ֆիրմանով և իւր կողմից էլ մի նամակ ուղարկելով: Բայց թագաւոր Գիօրգին իւր պալատում չընդունեց պատգամաւորին, այլ ուսուց նախարար Կավալենսկուն— ինքը Գիօրգին կանգնելով Պաւել Կայսրի մեծ պատկերի ստորև որի պատուանդանի մօտ դրուած էր վրաց գահը և այդ գահի վերայ դրած էր Գայիսունը և խաչակիր գունդը: Պարսկաստանի պատգամաւորի ցանկութիւնն էր, որ առանձին գաղտնի այցելութիւն ունենայ Գիօրգի թագաւորի հետ: Բայց թագաւորը պատասխանեց, որ ինքը Ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտնելով, չի ցանկանում որ և է գաղտնի խօսակցութիւն ունենայ ոչ ոքի հետ: Այն ժամանակը պատգամաւորը ուղղակի յայտարարեց որ Շահը— վրաստանը համարելով իւր նախնիները հին ստացուածք,— պահանջում է կատարեալ հպատակութիւն իրան

*) Նամակով Պարսկաստան էր ուղարկուած պաշտօնաթող պարուհիկ Մեհրաբով, որը Թէյրան էր հասել Ապրիլի կէսին. իսկ վերագարձել էր Թիֆլիզ միայն յուլիսին. շատ անգամ խափխփել էին նրան:

տանի վերայ: Նա նոյնպէս յայտնում էր, որ Շահը հրամայել է իւր որդի Աբաս-Միրզին, որ սահմանի վերայ վերականգն է հարկաւոր կարգը և անհնազանդներին— հնազանդութեան բերի, զբանով ակնարկելով և վրաստանի մասին: Ստանալով այդ տեսակ հրաման-պատանի Աբաս-Միրզան, որի վերայ խնամատար էր կարգուած՝ Սուլէյման Սարգսարը,— մայիս ամսին անցաւ Արաքս-գետը Նախիջևանի մօտ և այդ տեղ կենտրոնացրեց 10 հազար մարդ Երևան քաղաքի վերայ արշաւելու նպատակով: Հէնց այդ ժամանակն էր, որ փախստական թագաւորագն Ալէքսանդրը հասել էր պարսկական բանակը: Այս տեղ Ալէքսանդրը յայտնել էր, որ ինքը վրաստանում մեծ կուսակցութիւն ունի և թէ բոլորեքեանք, որոնք վրաց այժմեան կառավարութիւնից անբաւական են, կը միանան իրան հետ: Աբաս-Միրզէն առաջնորդուելով իւր խնամատարի տուած խորհրդին,— հանգամանքից օգտուեցաւ խառնուել վրաց գործերին և Տիֆլիս-Գիօրգու մօտ պատգամաւոր ուղարկեց իւր հօր Ֆիրմանով և իւր կողմից էլ մի նամակ ուղարկելով: Բայց թագաւոր Գիօրգին իւր պալատում չընդունեց պատգամաւորին, այլ ուսուց նախարար Կավալենսկուն— ինքը Գիօրգին կանգնելով Պաւել Կայսրի մեծ պատկերի ստորև որի պատուանդանի մօտ դրուած էր վրաց գահը և այդ գահի վերայ դրած էր Գայիսունը և խաչակիր գունդը: Պարսկաստանի պատգամաւորի ցանկութիւնն էր, որ առանձին գաղտնի այցելութիւն ունենայ Գիօրգի թագաւորի հետ: Բայց թագաւորը պատասխանեց, որ ինքը Ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտնելով, չի ցանկանում որ և է գաղտնի խօսակցութիւն ունենայ ոչ ոքի հետ: Այն ժամանակը պատգամաւորը ուղղակի յայտարարեց որ Շահը— վրաստանը համարելով իւր նախնիները հին ստացուածք,— պահանջում է կատարեալ հպատակութիւն իրան

և թագաւորին մնում է միայն հնազանդուել, որպէս զի առաջուանից աւելի վատթարագոյն վիճակի մէջ չը լինի:

— Ես չեմ կարող չը զարմանալ ձեր խօսքերի վերայ, պատասխանեց դորան Ռուսաց լիազօր նախարարը, դուք իբր թէ մոռացել էք այն հովանաւորութեան մասին, որը Ռուսաց կայսրը ցոյց է տալիս Վրաստանին:

— Ես այդ մասին յիշում եմ, պատասխանեց պատմագաւորը, բայց խորհուրդ եմ տալիս թագաւորին իմ առինքը ունեցած շերմեռանդութիւնիցս, որովհետև թշնամին արդէն մօտենում է նորա սահմաններին:

Արաքսի ափերում պարսկական բազմաթիւ զօրքի հաւաքուելու լուրը և նոցա յարձակուելու կարելիութիւնը, — Թիֆլիզի բնակիչներին շփոթութեան մէջ գցեց: «Մտքերի շփոթուելը ժողովրդի կարգերի մէջ և մինչև անգամ թագաւորանիստ քաղաքում, — զրում է կալալենսկին, — ուսաց զօրքի փոքրաթիւ լինելը և Ռուսիային նոր զօրքեր ստանալու անկարելիութիւնը. թագաւորանիստ քաղաքում (Թիֆլիզում) ուտեստի և զինւորական մթերքների պակասութիւնը և երկրի մէջ օգնական զօրք ժողովելու յոյս չունենալը, — այս բոլորը միասին, — ընդհանուր ահ ու յուսահատութիւն էր տարածել: Այդ տեսակ պայմաններում Գիօրգին կարող էր ակնկալութիւն ունենալ միայն Ռուսաստանի օգնութեանը և այդ յոյսով խնդրեց գեներալ Կնօրինգին որ Վրաստանում եղած զօրքը ուժեղացնելու համար նորից զօրք ուղարկի:

Վրաստանի նոր սպանացող վտանգի հէնց առաջին լուրը Պետերբուրգ հասնելուն պէս, 10-ն յուլիսի բարձրագոյն հրաման գնաց գեներալ Կնօրինգին, որ նորից պատրաստի ճանապարհ գցելու դէպի Վրաստան՝ 9-ը բատալիոն ոտաւոր զօրք 10 հեծելազօր զբազուն, մի և նոյն ժամանակ նրան հրամայում էր, որ ինքը յանձն առնի գլխաւոր հրամանատարի պաշտօնը այդ զօրագնդի վերայ և

առաջ առնի Բաբախանի չար դիպաւորութեանցը: Դեռեքալ Կնօրինգը Վրաստան ուղարկելու զօրքերը պատրաստելով, մի և նոյն ժամանակ կասկածում էր որ հազիւ թէ Պարսիկների կողմից լուրջ դիտաւորութիւն լինի այդ քայլը անելու և դորա առթիւ գրում էր՝ «հազիւ թէ Պարսիկները համարձակուին վստահանալ ՚ի կատարածելու իւրեանց մտադրութիւնը»: Այդ մասին, թէպէտ սկզբումը խիստ լուրեր տարածեցին և Վրաստանը խորտակելու Սուլէյմանսարգարի հրամանատարութեամբ զօրքերի թիւը հաշւում էին մինչև 30 հազար, իսկ այժմ յայտնի է, որ Պարսից զօրքը 10 հազար է եղել:

Կնօրինգի ենթադրութիւնները միանգամային ճշդուեցան և այս անգամ գործը պարսիկների հետ մինչև բացարձակ ընդհարման չը հասաւ: Բաբախանի զօրքերը, որոնք գործողութիւն ունէին Երևանեան խանութեան մէջ, — 10 — 12 հազարից աւելի չէր, որոնք վատ էին կազմակերպուած, չունէին իւրեանց հետ մինչև անգամ թնդանօթներ, որոնց փոխարինում էր 4-ից մինչև 6 ֆաշկոնետներ — ուխտերի վերայ բեռնաւորուած:

Այս տեսակ զօրքերով դժուար էր Վրաստանի վերայ արշաւանք գործելու և յաջողութեան յոյս ունենալու, նամանաւանդ որ նոցա գլխաւոր հրամանատարը — Աբաս-Միրզան — 12 տարեկան մի պատանի էր: Իսկ նորա ղեկավար Սուլէյման-խանը, — Լաղարեի ասելով, — «հարբա նի» մինն էր և Բաբախանից անբաւական, որովհետև անցեալ տարին Բաբախանը նրան հսկողութեան ներքոյ էր պահում: Թագաւորագն Ալէքսանդրը, յոյս դնելով զբացիների վերայ թէպէտ զբազում էր Սուլէյմանին Վրաստանի վերայ յարձակում գործելու. բայց Սուլէյմանսարգարը միայն մտածում էր շուտով Թաւրիզ վերադառնալու և էջմիածնայ վերայ յարձակուելովը բաւականանալով, յետ դարձաւ դէպի Արաքսի կողմը: Այն ինչ թագաւորագն Ալէքսանդրը

պնդում էր պարսկաստանի հովանաւորութիւնը վերականգնել և Բաբախանը վերջապէս խոստացաւ օգնել և պաշտպանել Վրաստանի կասկածելի ժառանգի իրաւունքները։ Բաբախանը Ալէքսանդրին խանութեան տիրոջ տուեց, թանգագին վերարկու (խալաթ) նուիրեց և մինչև անգամ Վրաստանի և Թիֆլիսի վերայ յարձակման յատակագիծը ուղարկեց, որը պէտք է գլուխ բերէր Աւարի Օմար-խանի օգնութեամբ, Ախալցխայի փաշայի միացմամբ և մինչև անգամ պարսկական զօրքեր նոյն իսկ Ալէքսանդրի հրամանատարութեան ներքոյ դնելով։ Այս նոր սպառնալիքները աչքի առաջ ունենալով, Գիօրգին նորից խնդիրքով դիմեց օգնութիւն հասցնելու իրան։ Եւ գէներալ Կնօրինգը Վրաստան ուղարկեց Մուշկատերեան գէներալ-մայօր Գուլեակովի պօլկը, (այժմ 80-երրորդ հետևակ կաբարգինեան գունդը) — 100 կողակներ էլ հետը, 4 թնդանօթներով — (5-երրորդ թնդանօթաձիգ պաշտային զօրագնդինը)։ 1800 թւի Օգոստոսի 25-ին գէներալ Գուլեակովը դուրս եկաւ Մոզդուկից և Սեպտեմբերի 23-ին հասաւ Թիֆլիզ։

Գիօրգի թագաւորը, չը նայելով իւր հիւանդութեանը լինէյիկի (երկայն կառք) վերայ նստած զօրքին ընդ առաջ գնաց։ Թագաւորին ուղղեկցում էր և թագուհի Մարիամը, թագաւորագունները, մեծամեծները և պալատականները։ Քաղաքից 3 վերստ հեռաւորութեան վերայ, թագաւորական երկու վրաններ էին խփուած մինը Գիօրգու և միւսը թագունու համար. այս տեղ էլ խոնուած էր ժողովրդի բազմութիւնը, որը անհամբերութեամբ սպասում էր ուս զօրքի գալստեանը։ Երբ պօլկը երևաց՝ Գիօրգին իւր թիկնապահների հետ նստեցին ձիաների վերայ և առաջ գնացին դիմաւորելու զօրքին։ Վրանի մէջ մնաց թագուհի Մարիամը — հեռուից նայելու զօրքի անցկենալուն։

Հէնց որ Գիօրգին մօտեցաւ զօրքին, Գուլեակովը կանգնացրեց զօրագունդը և զօրքերը պատիւ տուեցին թա-

գաւորին, որի պաշտպանութեան համար հեռուից գալիս էին Թիֆլիզ։ Մետեխի բերդի թնդանօթների արձակուելովը և բոլոր եկեղեցիների զանգերի ղօղանջիւնովը զօրագունդը յառաջ գնաց դէպի քաղաք խուռն ժողովուրդի ուրախութեան ուղղեկցութեամբ։ Թագաւորը չը կարողացաւ զօրքի հետ շարունակել իւր գնացքը և մնաց քաղաքին մօտիկ Կուկեայ գիւղում։ մինչև որ կը վերջանար այդ ժամանակ փչող զօրեղ և թափանցիկ քամին։

Միւս օրը Գուլեակովը բոլոր օֆիցերներին (սպաների) հետ ներկայացաւ թագաւորին, իսկ երեկոյեան քաղաքը լուսաւորեցին։ „Այս տեղի հիւրանոցի բագը,“ գրում էր Լազարեւ, — „նչ թէ միայն հանդէսի տեղ էր ներկայացնում, այլ հանդիսակատարների ազմուկների մի պատկեր, որի մէջ մասնակցում էին թէ թագաւորական ընտանիքը, թէ նոյնպէս մեծամեծ պալատականները և թէ փոքրերից սկսած մինչև մեծահասակաւորները։ Գուլեակովի զօրագունդի գալով բաւականին աւելացաւ և զօրեղացաւ Գիօրգու պատերազմական ոյժը և միջոցները, — որոնց թիւը այժմ հասնում էր մինչև 3 հազար ուսական զօրքի և 8 թնդանօթի։ Դոցա վերայ հենուելով, թագաւորը միանգամային հանգստացաւ, բայց չէին հանգստանում թագաւորի եղբայրները և ազգականները, մանաւանդ թագաւորացն Ալէքսանդրը, որը պարսիկների վերագառնալուց յետոյ անցաւ Շուշի և գլխաւոր պատճառը դարձաւ Աւարիայի Օմար-խանի յարձակմանը։

Օմար-խանը՝ քաջասիրտ, անվեհեր մի մարդ էր, որ կարողանում էր իւր օգտին ծառայացնել ամեն մի առիթը։ Այն աւերածութիւնը, որը նա կատարել էր Վրաստանում 1783 թուին, երբ Բուրնաշովի գունդը Թիֆլիսում էր, — դեռ ժողովրդի յիշողութիւնից չէր անյետացել և այժմ նոյն ժողովուրդը սարսափելով իմացաւ, որ Օմար-խանը 15 հազար զօրքով գալիս է Թիֆլիզ քաղաքի վերայ։ Հոկ-

տեմբեր ամսուայ առաջին կէսին Բագրատ թագաւորագն հաղորդեց Լազարեին, թէ Օմար-խանը իւր լեզիօններով հասել է Ալազան գետի ձախ ափը և թէ կանգ է առել Ուրդօ կոչուած ջրանցքի մօտ: Թագաւորագն ամրացնում էր Սղնաղ քաղաքը և խնդրում էր Լազարեին, որ շուտափոյթ իւրեան օգնութեան հասնէ: Դորանից յետոյ տեղեկութիւն հասաւ, որ Օմար խանը աւելացնելով իւր զօրքերը մինչև 20 հազարի—անցել է արդէն Ալազանի աջ ափը, որտեղ երկու օր մնալուց յետոյ—հասել է Ղարախաչ կոչուած տեղը, որը 16 վերստ միայն հեռու է Սղնախից: Մի և նոյն ժամանակ Օմար-խանի բանակատեղը հասել է և թագաւորագն Ալէքսանդրը և սրանով արդէն պարզուել էր զաշնակիցների մտադրութիւնը: Թիֆլիզի վերայ արշավելու ընդհանուր գործողութեան նախադիժը կայանում էր յետեալուսն՝ թագաւորագն Ալէքսանդր առանձին ճանապարհով 2 հազար լեզգիների հետ շարժուելով պէտք է բռնէր Սագարէջօ աւանը Եօրա գետի մօտ (Թիֆլիզից 50 վերստ հեռաւորութեան վերայ), իսկ միւս մասը պէտք է անցնէր Կուր-գետը—միանար Իմերեղների և թագաւորագուններ՝ Վախտանգի, Իւլօնի և Փարնաւոզ զօրքերի հետ: Հաստատուելով Վրաստանում մտադիր էին Թիֆլիզի վերայ յարձակում գործել երեք զանազան կողմերից:

Լազարեւ ստանալով այս տեղեկութիւնները սկզբում փորձ փորձեց համոզել Ալէքսանդրին, որ վերադառնայ իւր հայրենիքը և հաշտուի իւր թագաւոր եղբօր հետ: Իսկ Օմար-խանին խորհուրդ էր տալիս հեռանալ վրաց սահմաններից, նա մանաւանդ որ նորա այժմեան վարմունքը չէր համապատասխանում մի քանի ժամանակ սրանից առաջ իւր դիմումներին և առաջարկութեանը, որով նա խնդրել էր Ռուսիայի հովանաւորութիւնը իւր համար և որի առթիւ հէնց այդ մօտ ժամանակս Պաւել ինքնակալը համաձայնութիւն էր յայտնել: Օմար-խանը,—սորանից առաջ Դաւիթ

թագաժառանգին գրել էր, որ եկել է հարկը ստանալու համար, որի առթիւ Գիօրգին երեք անգամ էլ մերժել էր: Իսկ այժմ պատասխանեց Լազարեին, թէ ինքը անձամբ ոչինչ թշնամական գործողութիւն չէ ցանկանում ունենալ Ռուսիայի հետ. բայց Ալէքսանդր թագաւորագնին իւր մօտ ընդունելով, հարկաւոր է համարում հիւրասիրութեան պարտք կատարել նորան օգնութիւն հասցնելու գործում: Այսպիսով նոցա մէջը եղած բանակցութիւնները վերջացաւ և Լազարեը դուրս գնաց Թիֆլիզից վերցնելով իւր հետ միայն երկու բատալիօն (մէկ եգերեան և մի մուշկատեւեան), 62 կողակ — (Մոզդուկի և Գրեբենեան զօրագնդից) և 4 թնդանօթ դաշտային արտիլերիայի զօրագնդից,—ընդամէնը 1224 մարդ: Նոյեմբերի 1-ին զօրքը հասաւ Սղնախ, իսկ գիշերը՝ նոյն ամսի 2-ին թուի-Ղարախաչից—16 վերստ հեռաւորութեան վերայ տեսաւ թշնամու վերեկած տեղի ճրագները: Այդ ժամանակը հասաւ և թագաւորագն Դաւիթը 3 հազար վրաց զօրքով և երկու թնդանօթով և Լազարեը իսկոյն շարժուեց դէպի Պրատիանի գիւղը: Այն բարձրութիւնները, որով սոքա գնում էին, պատում էր այն անապատը, որի վերայ լեզգիները տեղաւորուել էին: Որոշուած էր յարձակում գործել ամսի 5-ին, բայց որպէս զի իրուր տեղը արիւնհեղութիւն չը լինի, Լազարեը մի անգամ էլ պահաջեց Օմար-խանից, որ Վրաստանի սահմանները թողնի և հեռանայ: Ռուսաց ուղարկած պատմագաւորին այն տեղ պահեցին և արգելեցին վեռադարնալ. իսկ նոյեմբերի 6-ին տեղեկութիւն հասաւ, որ թշնամին, դեռ օրը ծագելուց առաջ, ձորերի միջով ուղղուել էր դէպի Եօրայ գետը: Այս անակնկալ հանգամանքը ստիպեց Լազարեին յետ դառնալ և թշնամու գնացած ճանապարհի դուրս հեռաբար ուղղութեամբ գնալ, որպէս զի յարձակութիւնամու կողքի վերայ և ստիպուել մարտ տալու (պատեւրագմ տալու):

Լեոնտ տարածութիւնը, որ գտնուում էր զօրքի գնալիք ճանապարհին կասեցրեց Լազարևի արագնթաց գնացքը և զօրաբաժինը — միայն նոյեմբեր ամսի 7-ին կարողացաւ դուրս գալ բաց դաշտը, որը ծառայում էր Ալազան և Եօրայ գետերի բաժանմանը: Թշնամու բանակատեղին տարածուած էր գետի միւս ափին—կակաբետ գիւղից ոչ հեռու: Սարի գառի վայրով յառաջ գնալով, որի մի ծայրին գտնուում էր մի փոքր և հին դղեակ և նկատելով որ լեզգիները արդէն Եօրայ գետը անցնում են, Լազարևը զօրքին ռազմական դիրքի կանգնացրեց՝ աջ կողմում Եգերեան բաւալէօնը քառանկիւնաձև կանգնացրեց, ձախ կողմում մուշկատերեան բաւալիօնը Գիւլեակովի հրամանատարութեամբ, նոյնպէս քառանկիւնաձև կանգնեց, իսկ այդ երկուսի արանքումն էլ վրացիք կանգնեցին Բազրատ և Իւան թագաւորագունների հրամանատարութեամբ: Օմար-խանը իւր զօրքը Եօրայ գետը անցկացնելուց յետոյ լուռն ստանալով յարձակուեց Եգերների վերայ և երկու կողմից պատեց իւր ձիաւորներով: Հրացանի մեծ գնդակները (շտուցերները) և կարտիչները (կարտեչները) կռակը—թշնամուն յետ դարձրեց մեծ կորուստ պատճառելով նոցա, այնպէս որ, ըստ Լազարևի ասութեամբ, «այս տեսակ հրացանաձգութիւնից թշնամիներից ոչ քիչերը, ձակասները գետնին էին խփում և այն տեղ փնտուում կասկածաւոր իրաւունք, որի համար Օմար-խանը զօրեղ ցանկացողն էր»: Այլ թեւում անյաջողութիւն ո'սենլով, լեզգիները կատաղած համարձակութեամբ յարձակուեցան վրաց զօրքի վերայ, բայց այս տեղ էլ դիմացից քարտիչին յանդիպելով և կողքից ու ետևից եգերների շուտ-շուտ արձակուող կրակին—դարձեալ յետ մղուեցին և սկսեցին ժողովուել վերոյիշեալ դղեակի մօտ, որը գտնուում էր բռնած տեղի ետևը: Եգերեան քառանկիւնի վերայ, որը արդէն անցել էր գետը երկրորդ յարձակումն էլ նոյնպէս անյաջող եղաւ և լեզգիները փա-

խուստ տուին: Այն ինչ Օմար-խանը նորից կարգի բերելով իր ձիաւոր զօրքը դղեակի ետևը, նորից յարձակում գործեց այս անգամ վրացիների վրայ և ետևից, որ տեղ կանգնած էր վրաց ստաւոր զօրքը և որը համարեայ հունի դադանակներով էր միայն զինուած: Բազրաւորապէս գնեալ Գուլեակովը, որը արդէն հեռացրել էր թշնամիներին բոլոր տարածութեան վերայ մինչև Եօրայ գետը, նկատեց թագաւորագների վտանգաւոր դրութիւնը և շուտամիոյթ յետ դառնալով և յարձակուելով թշնամու վերայ շախիներով (սուլիններով) ցրուեց թշնամուն:

«Ռուսական յաղթական ուրան», տեղեկացնում է Լազարևը, — արձագանք տուեց երկու թևերի վերայ էլ և վերջին հրացանների թնդիւնով, — ոչնչացաւ թշնամու ուժը: Մեր հասած գիշերուայ մթութիւնը—դադարեցրեց կռիւը և միայն առաւօտը յաղթողների աչքերի առաջ բացուեցաւ կռուի սարսափելի պատկերը—Ղամըշլուղը, թփերը և փոսերը, — բոլորը-բոլորը լիքներ դիակներով, որոնց միջից լսոււմ էր վիրաւորուածների և մեռնողների հեծեծանքը և վայնասունը:

Թշնամու կորուստը հասնում էր մինչև երկու հազարի՝ վիրաւորուածներով և սպանածներով. մենք կորցրինք երկու ստորին պաշտօնեաներ և մի վիրաւորուած սպայ: Ինքը Օմար-խանը, գնդակով վիրաւորուած լինելով—միայն 10-ը ձիաւորների ուղեկցութեամբ փախաւ Հարի կողմը: Իսկ թագաւորագն Ալէքսանդրը գնաց Շուշի և այն տեղ թախկացաւ:

Եօրայ գետի մօտ եղած յաղթութեան համար—երկու թագաւորագունները, գնեալներ՝ Լազարևը և Գուլեակովը ստացան սուրբ Իօեան (Յովհաննէսի) Երուսաղեմացոյ պատեասական նշանի խաչեր: Մուշկատերեան բաւալիօնին պարգևուեցաւ—Մալտիական դրօշակ, բայց Եգերների բաւալիօնը, որը դրօշակ չուներ, — արտաքին մրցանակ չը

տրուեցաւ և այդ զօրագնդի մէջ ցաւակցաբար ոչ մի հետք չը մնաց՝ այդ 7 նոյեմբերի 1800 թւի փառաւոր յախաութեան: Եօրայ գետի մօտ եղած պատերազմը չափազանց մեծ նշանակութիւն ունէ՝ Կովկասեան պատերազմների պատմութեան մէջ, որովհետև միայն Լազարևի և Գուլեակովի զօրագունդների Վրաստան գալու ժամանակից — յատկապէս և սկսուած է Անդրկովկասի պատմութեան շարժանը — Ռուսաց հաստատուն և ներդրածական տիրապետութիւնը այդ երկրում: Եօրայ գետի մօտ եղած յաղթանակը Կովկասեան ժողովուրդներին ցոյց տուեց Ռուսիայի հզօրութիւնը և նորա հովանաւորութեան նշանակութիւնը: Ռուսիան հիմք դրեց Կովկասեան զօրաբանակի փառաւոր զինւորական գործունէութեանը, որը իր քաջագործութիւններով ապահովել է մեր տիրապետութիւնը Անդրկովկասում:

Նոյեմբերի 12-ին զենեւայ Լազարևը իւր զօրքով վերադարձաւ Թիֆլիս: Գիօրգի թագաւորը, չը նայելով իւր տկարութեանը, ինքը անձամբ գնաց եկող զօրագունդին դիմաւորելու և փառաւորապէս ներս բերեց իւր թագաւորանիստ քաղաքը: Բայց այդ, Գիօրգու վերջին դուրս գալն էր: Մրսելուց յետոյ նա անկողին մտաւ և բժշկները ոչինչ յոյս չէին տալիս նորա առողջանալու մասին: Բայց ամենի համար պարզ էր, որ Գիօրգու մահից յետոյ կը սկսուի նորա եղբայրների և որդիերանց մէջ ներքին խռովութիւններ և պատերազմներ: Ամենից աւելի այդ բանը պարզ հասկանում էր ինքը թագաւորը և հիւանդ լինելով — անկողնից գրում էր ինքնակալին, որ Վրաստանը պէտք է վերջ տայ քաղաքական ինքնորոյն գոյութեանը և թէ վրաց ժողովուրդը ցանկանում է հէնց այժմեանից առ միշտ հպատակ դառնայ Ռուսաց ինքնակալին և ընդունել նորան իբրև իւր բնական թագաւոր և ինքնակալ Վրաստանի Ռուսիային միանալու հրովարտակը Պաւել ինքնա-

կալը ստորագրեց Պետերբուրգում 1800 թուին դեկտեմբեր 18-ին. իսկ դեկտեմբերի 28-ին Թիֆլիզում վախճանուեց Գիօրգի XII-ը: Այսպէս Վրաստանի թագաւորութեան գահը հպատակուելով Ռուսիային վերջացաւ և Բագրատունիների թագաւորական տոհմը, որը մօտ հազար տարի գոյութիւն ունէր և դադարեց Վրաստանում գոյութիւն ունենալուց: Նոր դար սկսելով՝ սկսուեց և Վրաստանի ժողովուրդի համար նորա գոյութեան նոր դարազրուէն համայն ռուսաց կայսրների անմիջական իշխանութեան ներքոյ:

Չ Ա Ք Ա Ր Ի Ա Գ Ր Ի Գ Ո Ր Ե Ա Ն Յ Ի

Կովկասեան գրավաճառանոցում վաճառուում են՝

	Գինն է
ԱԿՏԷԱ. Պատմական վէպ հին Յունաց և Հռովմ. կեանքից Թիֆլիս 1885 թ.	50 կ.
ԱՂԱՍՍԱՐԵԱՆ. բժ. Բ.-Ազգի գոյութեան մեծ խնդիրը Ս.-Պ. 1908 թ.	10 կ.
ԱՂԱԻՆԻ. Կամ բարեսրտութեան վառձքն ու չարութեան պատիժ Վիէննա	70 կ.
ԱԼԷՔՍԻ. Կամ վրէժխնդրութիւն-բարոյական վէպ Վիէննա	85 կ.
ԱՂԷՔՍԱՆԻՐԻ. ԵՐՔԶԸ փոքրիկ պատմութիւն երեսանհ- րի համար Երևան 1883 թ.	6 կ.
Ա. Մ. Ե. Պ. Դիւցազունք ըստ Խորենացոյ Թիֆլիս 1881 թ.	30 կ.
ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻԻՆԸ Պահպանելու օգտաւէտ կանոններ Վիէննա 1850 թ.	45 կ.
ԱՅՎԱԶԵԱՆՅ. Գարէզ. Եպիսկ.—պատմութիւն Խալիպեան ուսումնարանի ազգիս հայոց (1858—1871 թ.) Թիֆլիս 1880 թ.	1 ռ.—50 կ.
ԱՅՏՆԵԱՆ. Հ. Արսէն—Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի Վիէննա 1883 թ.	1 ռ.— կ.
ԱԼԽԱԶԵԱՆՅ Եղնիկ քն. Համառօտ ձեռնարկ Մաղկահա- տութեան Թիֆլիս 1904 թ.	10 կ.
ԱՍՄԱՆ ՈՒ ԶԷՅՁԱՆԻ հէքիաթը—աշըղ Ջիւանու	25 կ.
ԲԱԿՈՒՐԱՆ. Կիպրոս կղզի I մաս—Նիկոսիա 1903 թ.	50 կ.

ԲԱԲԱՅԵԱՆ. Բժ. ԱԻԵՏԻՔ—Բարակացաւ-Թոքախա Թիֆլիս 1889 թ.	20 կ.
ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ. Հ. Յովս. վր.—պատմութիւն մատենա- գրութեան հայոց Վիէննա 1851 թ.	55 կ.
ԳՍԼՖԱՅԵԱՆ. Ամբոյ.—Հայկական գեղագրութիւն — Փարիզ 1853 թ.	1 ռ.—
ԳՕԼԴ-ՄԻՍՏ ՕԼԻՎԵՐ. Վէքֆիլդի երէց—Մոսկուա 1865 թ.	50 կ.
ԳՕԳԵԲԱՇՎԻԼԻ. Ի՞նչ արաւ օրօրոցի երգը—7 պատկ. ԴՈՒՐԵԱՆՅ. Պ- Բանաստեղծութիւններ—Բագու 1900 թ.	10 կ. 20 կ.
ԵԶՈՎՊՈՍԻ ԵՒ ՔՈՒԼՈՎԻ. Առակներ—Ռոստով 1880 թ.	60 կ.
ԵՐԻՅԵԱՆ Ա. Ամենային հայոց կաթողիկ.—Կովկասի հայք I հատոր—Թիֆլիս 1894 թ.	2 ռ.—
— — — II հատոր — 1895 թ.	2 ռ.—
— Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսէսեան հայոց հոգևոր զպրօցի— Թիֆլիս 1898 թ.	1 ռ.—50 կ.
ԷՄԻՆ Մ. Մովսէս Խորենացի և հին հայկական վէպ. Թիֆլիս 1887 թ.	50 կ.
ԷՄԻՆԵԱՆ. Հ. Սրպ. Վր.—Երեք լեզուանի բառագիրք զաղիէր.—հայերէն և տաճկերէն—Վիէննա 1871 թ. կազմծ.	5 ռ.—
ԷԿԱԼԱԶԷ. Լուսնեակ գիշերին—Էսկիզ—Թիֆլիս 1904 թ.	5 կ.
ԸՍՏԿՍՐԵԱՆՅ Ն. Առաջնորդ նամակագրութեան գա- ղիերէն և հայերէն կազմ. Վիէն- նա 1877 թ.	2 ռ.—
ԹՈՒՆԵԱՆ Հ. Սահակ վր.—Արկածք Վարդայ Մամիկո- նեայ Վիէննա 1866 թ.	1 ռ. 50 կ.
— Հ. Թաղէոս վր.—Հատընտիր ընթերցողածք— Վիէննա 1866 թ.	2 ռ. 50 կ.
ԹՈՂՈՎԱԾՈՒ. Մոսկուայ 1892 թ.	1 ռ.—

ՍԷՅԱԴ. Երկասիրութիւն—Բագու 1884 թ.	1 ր. 20 կ.
Տէր-ԱՍՏՈՒ ԱԾԱՏՐԵԱՆՑ Հ. Համառոտ հայոց պատմութիւն-պատկերազարդ—Թիֆլիս 1908 թ.	50 կ.
— Բառարան հայ կենսագրութեանց I պրակ—Թիֆլիս 1904 թ.	70 կ.
— Հայ վաճառականութիւնը Ռուսիայում—Փարիզ 1906 թ.	50 կ.
Տէր-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆՑ. Գեղագրութիւն հայերէն Ռուսերէն և Ֆրանսերէն—Ռոստով 1881 թ.	40 կ.
ՏՕԼՍՏՈՅԻ Կրէյցերի Սօնատը—Վաղարշապ. 1905 թ.	60 կ.
ՓԵՐԴԻՆԱՆԴ. կամ խղճմտանքի զօրութիւն—Վիէննա 70 կ.	
ՔՕՐՕՂԼՈՒ ՀԷՔԻԱԹԸ. Մասն I—Թիֆլիս 1897 թ.	40 կ.
— Մասն II և վերջին—Թիֆ. 1904 թ.	30 կ.
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔ. Երևան—1876 թ.	20 կ.
ՖԼՈՐԻԱՆՈՒ. Վիլէէլմ Թէլ—Մոսկուայ 1863 թ.	40 կ.
ՖՈՒԼՏՈՆ և ՍՏԵՓԵՆՍՈՆ—Փոխադրեց Ն. Չիպանեանց Թիֆլիս 1904 թ.	15 կ.

ՉԱԲԱՐԵԱՅ ԳՐԻԳՐԵԱՆՅԻ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. „Մարդակագմութիւն“ 72 պատկ. մասն I 60 կ.
2. «Բնագիտութիւն» 57 պատկերով 50 կ.
3. „Մանկութիւն“ մանուկների համար 28 պատ. 40 կ.
4. „Մանկութիւն“ զրբի բացատրական ձեռնարկ 10 կ.
5. „Զուր“ 11 պատկերով 35 կ.
6. „Վրաստանի միանալը“ Ռուսաստանի հետ . 20 կ.

Գինն է 20 կոպ.

Ցանկացողները կարող են գիմել՝ Тифлисъ „Кавказская
Книжная Торговля“ Захарія Петровича Грикурова.

«Ազգային գրադարան

NL0411785

